

तत्सत्परमात्माने नमः

वेदान्त प्रक्रिया

अथवा

षट्पदी.

शेखरः

प्रति—अंभात.

प्रसिद्धकृताः

प्रति मुकुन्दाश्रमजी.

अंभात.

भूष्य शेखर अधिकारी (बेट.)

षट्पदी आदि का भाषी विषय, वृद्धि पाठे भण्ड नाशना
व्याख्या भाषी आ पुस्तक प्रसिद्ध करवाभा आवेक छे.
“व्यवस्थापक”

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૪૩૫ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ બેરાન્ત તરિયા

વિષય ૫૬૫

तत्सत्परमात्माने नमः

वेदान्त प्रक्रिया

अथवा

षट्पदी.

योऽङ्कः

यति मुकुन्दाश्रमजी.

खंभात.

प्रसिद्धकर्ता:

यति—ખંભાત.

મૂલ્ય (યોગ્ય અધિકારીઓને ભેટ.)

૪૨૮ આફ્રિકામાંથી વિદ્યા વૃદ્ધિ માટે મળેલ નાણાંના

વ્યાજમાંથી આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે.

“વ્યવસ્થાપક”

૧૨૪૬૫

અમદાવાદ.

ધી ગુજરાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં શાહ સોમાલાલ મંગળદાસે
છાપ્યુ. ડે. પાંચકુંવા, રીચીરોડ.

સંવત ૧૯૮૧] ઇ. સ. ૧૯૨૫ [પ્રત ૧૦૦૦

तत्सत्परममन्त्रे नमः

। प्रस्तावना.

આ શ્રંથજ એક પ્રકારે પ્રસ્તાવનારૂપ છે એટલે તેને પ્રસ્તાવનાની અગત્ય નથી, છતાં સહેતુક કાંઇ લખવા ધાર્યું છે તેને સંક્ષેપમાંજ પૂર્ણ કરીશું.

સંસારના સમગ્ર પ્રાણીઓના અંતઃકરણમાં એ ધરછા છે કે **સુખં મે મુચાત્** મને સુખ હો-થાઓ. પરંતુ સુખના સ્વરૂપ ને સમજ્યા વિના તે મેળવીજ શકાતું નથી. માટે પ્રથમ સત્ય સુખને સમજવું જોઈએ. તેને યથાર્થ સમજાવનાર વેદાન્ત છે. પરંતુ તે ભાવવાહી વિષય પોવાર્થા બહિર્બુખ પડિતો પણ તેને સમજવા મંથન કરે છે તો પછી સાધારણ સમાજની તો વાતજ શી ? છતાં જોના અંતઃકરણમાં મદ્ધા ભક્તિ વિશેષ હોય છે તે જીવાત્મા જો સાધન સાધ્ય કરી યતન કરે તો જરૂર સુખને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેવા પ્રકારના હિપાયનેજ આ લઘુ શ્રંથમાં ખતાવવામાં આવેલ છે.

વ્યવહારમાં વિહરતા સર્વ જાઈઓને એતો અનુભવ છે કે શબ્દો ગમે તેવા બોલવામાં આવે પરંતુ તેમાંની મતલબ તો કહે નાર અને સાંભળનારની ભાવના પ્રમાણેજ ગ્રહણ કરાતી જોવામાં આવે છે. તેજ પ્રમાણે વેદાન્તભાવના સમજાવવાને જ શબ્દો અને પ્રક્રિયાઓ નક્કી કરેલ છે તેના અર્થોનાં સ્વરૂપ આ લઘુ શ્રંથમાં યોજેલ છે. તેને ખરાખર સમજી પછીથી જો વેદાન્તનો વિચાર કરવામાં આવે છે તો વિચારકને વધારે સરલતા થાય એ આશયથી તેવા શબ્દો અને તેનાં લક્ષણો ખતાવવામાં આવેલ છે તો સુજ્ઞા સાર ગ્રહણ કરશે.

ખંભાતમાં શત્રુઘ્ન કૌર્કે ખાલાજી મહારાજ નામે એક મહા-
ત્મા થઈ ગયા છે. તેમની રચેલી અને શ્રીમાન શેઠ માણેકલાલ
મોતીલાલે સં. ૧૯૫૯ માં પ્રસિદ્ધ કરેલ “૧૫૮૫૬ વેદાન્ત પ્રક્રિયા”
નામે એક પુસ્તકના આધારેજ આ કાંઈક વિસ્તૃતરૂપે કરવામાં
આવેલ છે. અને પદના છંદોમાં તથા શબ્દોમાં તેમજ ટીકામાં
છૂટથી ફેરફાર કરેલ છે. છતાં મૂળતો તેજ છે એટલે તે કૈવલ્ય
ધામ-વાસી નિર્વાણ પામેલ મહાત્માનો ખાસ ઉપકાર માનવામાં
આવે છે.

પુસ્તકને પ્રેસમાં મોકલ્યા પછી શરીર પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ થતાં
મુદ્ર સુધારવાનું કાર્ય બીજા માણસોને હાથે લેવું પડ્યું જેથી ઘણી
ભૂલો રહેલી છે જેનું શુદ્ધિપત્ર આપવામાં આવેલ છે છતાં દષ્ટિ
દોષથી રહી ગયેલ હોય તો સુરો સુધારી લેશે.

છેવટ કહેવાનો આશય એજ છે કે આ પ્રક્રિયાઓ વેદાન્તના
અન્ય ગ્રંથોની ગાંધડ-દોરનાર છે તેથી તેના વિષય વિવેચનની
અને અગત્ય નથી. વાંચકો કહેલી ખાખત મુખે કરી સાધનોને
આચારમાં ઉતારશે તો તેમને અનેકવા લાભ થશે અને લેખકની
મહેનત સાર્થક થશે ઈવતાના છંદને સ્વરૂપના રક્ષણ કરતાં,
વેદાન્તના શબ્દોના સંરક્ષણ પર વિશેષ લક્ષ આપેલ છે તેથી
કાવ્ય દોષક્ષન્તવ્ય છે. સુરોષુ કિં ખડુના.

ૐ શાન્તિ શાન્તિ શાન્તિ:

ખંભાત, ૧૯૮૧
બળેવ
અંદનલક્ષ્મી પાઠશાળા.

યતિ મુકુન્દાશ્રમ.

तत्सत्परमात्मने नमः

वेदान्तप्रक्रिया

અથવા

ષટ્પદી.

મંગલમ્.

गगनमिव गभीरं सर्वविघ्नैर्विहीनं

पवनइव जनानामन्तरे वर्तमानम् ।

तपनइव दुरं ताद्यत्तमो नाशयन्तं

गहनसुमहिमानं तन्मुकुन्दं नमामि ॥

ભાવાર્થ—આકાશ સમાન જે ગંભીર છે, સર્વ પ્રકારનાં વિઘ્નોથી જે રહીત છે, પ્રાણીમાત્રના અંતરમાં પવનની પેઠે જે વર્તમાન છે, જે સૂર્યની પેઠે દૂરથીજ અંધકાર (અજ્ઞાન)નો નાશ કરી નાખે છે. એવા ગહન મહિમાવાળા શ્રીમુકુન્દને નમસ્કાર કરું છું.

પદ ૧ બું.

સવૈયા.

સકલ અરાચર જે આ જગતે, દેગથી દેખી ઇશ્વરરૂપ,
વેદ વચન એ શિરપર ધારી, સમજી એ નિત્ય રહેવું ચૂપ;

૨જીણુ સ્વરૂપે ભાન્તિ પડતાં, દિસે છે જમ સર્પાકાર,
 ૧વિવર્ત ન્યાયે ત્યમ જગરૂપે, ભાસે છે ૨આદિઝ્ઞકાર. ૧
 સદ્ગુરુ સાન વિના નવ સમજે, પડિત પણ પરમારથરૂપ,
 ગુરુ છતાં અધિકાર વિના તે, હૃદય ઠરે નહિ ૩તત્ત્વ અનૂપ;
 અધિકાર દૈશિક સ્વરૂપનો, સમજાવું સંક્ષેપે સાર,
 વિવર્ત ન્યાયે સહુ જગરૂપે, ભાસે છે આદિઝ્ઞકાર. ૨
 શાન્ત, દાન્ત, નિર્ભાન્ત સદાએ. વેદ અર્થનો પ્રીછે પાર,
 રાગદ્રેષથી દૂર અતિએ, વૃત્તિ નિર્મળ ૪બ્રહ્માકાર;
 જીવભાવના સહજ ભૂલાવે, જોડી ૫તત્ત્વમસિનો તાર,
 વિવર્ત ન્યાયે સહુ જગરૂપે, ભાસે છે આદિ ઝ્ઞકાર. ૩
 ૬અભાન, ૭અચળતાને ૮મળ તે, દોષ સહુ માનવને ઉર,
 નિષ્કામી થઇ પાપ વિહારે, ૯ક્ષોભ ઠરે ભક્તિથી દૂર;
 સાધન ચાર અભાન સહિતતે, જાળખાવે નરનો અધિકાર,
 વિવર્ત ન્યાયે સહુ જગરૂપે, ભાસે છે આદિ ઝ્ઞકાર. ૪
 કો અધિકારી શ્રદ્ધા ધારી, પામી જગતથકી ઉપરામ,
 શ્રુતિ ૧૦આજ્ઞાનુગ્રામી થઇને, આદ્યો શ્રીસદ્ગુરુને ધામ;
 ૧૧ત્રિવિધતાપથી આપ પીડાયો, આપ ઠરો મમ ખેડો પાર,
 વિવર્ત ન્યાયે સહુ જગરૂપે, ભાસે છે આદિ ઝ્ઞકાર. ૫
 ડરીશમાં તું દિલથી દાના, અખંડ આનંદ તારૂં રૂપ,
 વૃથા કલ્પનાથી માને છે, પડયો કષ્ટને કૂડે કૂપ;

૧ રૂપાન્તર, ૨ પ્રજ્જવ, ૩ બ્રહ્મજ્ઞાન, ૪ પરમાત્મામાં લક્ષ, ૫ તત્ત્વ=તત્ત્વ=તુલ્ય+અસિ=છે. તે તું છે. ૬ અજ્ઞાન, ૭ વિદ્યેષ, ૮ પાપ, ૯ વ્યગ્રતા, ૧૦ હુકમને અનુસરીને, ૧૧ વજ્ર પ્રકારના તાપ

નથી સંસૃતિ કાળ ત્રાયમાં, વિલસે બ્રહ્માનંદ અપાર,
વિવર્ત ન્યાયે સહજગરૂપે, ભાસે છે આદિ હ્રંકાર. ૬

નથી દુઃખને દુનિયાં દ્રવ્યતો, કરે સહુ શાનો પોકાર,
કૃપાસિંધુ કરણા વર્ષાવી, સમજાવો એ મુજને સાર;
કેવા ઉપાયો કરવાથી, અળગું થાએ દુઃખનું દાર,
વિવર્ત ન્યાયે સહુ જગરૂપે, ભાસે છે આદિ હ્રંકાર. ૭

ગુરુ કહે વેદાન્ત વિચારે, સહુ કલ્પના પામે નાશ,
સ્વરૂપ મધ્યે સહજ સમાતાં, ત્રટે જનમ મરણનો ત્રાસ;
કહું રૂપક્રિયા તેની સર્વે, શાન્ત થઈને ચિત્તમાં ધાર,
વિવર્ત ન્યાયે સહુ જગરૂપે, ભાસે છે આદિ હ્રંકાર. ૮

સદ્બ્રથોનું સ્વરૂપ સમજવા, પ્રથમ કહું તુજને અનુબંધ,
પડિતજન પેખીને પ્રેમે, પછી વિચારે એજ પ્રબંધ;
વિષય સમ્પન્ન પ્રયોજનને વળી, ચોથો તેમાં છે અધિકાર,
વિવર્ત ન્યાયે સહુ જગરૂપે, ભાસે છે આદિ હ્રંકાર. ૯

શાસ્ત્ર પ્રમા અજ્ઞાન નિવારે, વિષય કહે તેને વિદ્વાન,
જે માટે અધિકારી પ્રવર્તે, પરમ પ્રયોજન તેને માન;
સ્વરૂપ તણી નહિ સાન જેહને, હોય તથાપિ સાધન ચાર,
વિવર્ત ન્યાયે સહુ જગરૂપે, ભાસે છે આદિ હ્રંકાર. ૧૦

ત્રંથ પેજનકને જ્ઞાનજન્ય છે, સમ્પન્ન આદિ બીજા સર્વ,
સમજી શાસ્ત્રાઓ પાસેથી, સદા ત્યાગવો દિલનો ગર્વ;
સ્નેહધરી તુજને સમજવું, સાધન આઠતણી વિસ્તાર,
વિવર્ત ન્યાયે સહુ જગરૂપે, ભાસે છે આદિ હ્રંકાર. ૧૧

નત્યાનત્ય વસ્તુ સમજાવે, વિવેક સહુ સાધનતુ મૂળ,
 ઈહામૂત્રના ભોગ વિરાગી, સમજે છે નિજ મનથી ધૂળ;
 શમ, દમ, શ્રદ્ધા તથા તિતિક્ષા, સમાધાન ઉપરામ, અપાર,
 વિવર્ત ન્યાયે સહુ જગદ્ગે, ભાસે છે આદિ ઝંકાર. ૧૨
 મન વશને શમ કે વિદ્વાનો, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ દમ છે નામ,
 વેદશુદ્ધવચનોમાં ભક્તિ, અખંડ સુખનુ શ્રદ્ધા ધામ;
 સર્વ ઈન્દ્રને સહે સ્નેહથી, કરે નહિ કોનો પ્રેતિકાર,
 વિવર્ત ન્યાયે સહુ જગદ્ગે, ભાસે છે આદિ ઝંકાર. ૧૩
 ચિત્તલાલનને સઘ સાંહારી, બુદ્ધિ સ્થાપે બ્રહ્મ સ્વરૂપ,
 સમાધાન તે સમજી લેવું, કહે સહુકો કોવિદ ભૂપ;
 બાહ્યમતિને દૂર કરીને, વૃત્તિ રાખે બ્રહ્માકાર,
 વિવર્ત ન્યાયે સહુ જગદ્ગે, ભાસે છે આદિ ઝંકાર. ૧૪
 ઉત્કટ ઇચ્છા અંતર રાખી, બ્રહ્મ સ્વરૂપમાં ધારે રાગ,
 મુમુક્ષુ તેને જાણી લેવો, જિજ્ઞાસુ પણ તે મહા ભાગ;
 શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસનને વળી, તત્ત્વ પદનો કરે વિચાર,
 વિવર્ત ન્યાયે સહુ જગદ્ગે, ભાસે છે આદિ ઝંકાર. ૧૫
 બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુમુખથી સ્નેહે, શ્રવણ કરે વેદોના અથ,
 સાધક, બાધક, યુક્તિઓથી, તોડે સહુ નિજમનના તક;
 નિશ્ચયને અવલંબી ચાલે, નિદિધ્યાસનનો એ છે સાર,
 વિવર્ત ન્યાયે સહુ જગદ્ગે, ભાસે છે આદિ ઝંકાર. ૧૬
 તત્ત્વ ઇશ્વરનું વાચક છે, ત્વં પદવાચક કહાવે જીવ,
 ઉભય બોળીને અભેદ સમજે, સ્વયં શુદ્ધ થાયે તે શિવ;

કૈવલ્ય મુક્તિ તેને કહીએ, અન્ય કોઈ માને છે ચાર,
 વિવર્ત ન્યાયે સહુ જગડપે, ભાસે છે આદિ ઝંકાર. ૧૭
 વસે જઈ વૈકુંઠે તેને, કહે મુક્તિ સાલોડય સ્વરૂપ,
 પ્રભુ સાનિધ્યે સદા રહેજે, તે સામીપ્ય કહાવે રૂપ;
 દેવરૂપ સારૂપ્ય સમજવી, મુકુન્દસમ સાયુજ્યાકાર,
 વિવર્ત ન્યાયે સહુ જગડપે. ભાસે છે આદિ ઝંકાર. ૧૮

પદ ૨ જી.

હરિગીતની ચાલ.

નિજરૂપને જાણ્યા વિના, ભવમાંહિ જીવ રહે પડી,
 પૂરું કરે જીવન વૃથા, એ ખાણું માહે આથડી;
 ઉદ્ભિજ, અંડજ, સ્વેદ(જ) ઉદ્ભજ, એમ ખાણો ચાર છે,
 વિવર્ત ન્યાયે સર્વ સૃષ્ટિ નિત્યસત્ ઝંકાર છે. ૧
 ઉદ્ભથી આરૂત થઇને, જન જનાવર થાય છે,
 સર્પ પક્ષી આદિ સર્વે, અંડજ કહેવાય છે;
 વૃક્ષવેલી ઉદ્ભિજે, જૂ સ્વેદનો આકાર છે,
 વિવર્ત ન્યાયે સર્વ સૃષ્ટિ, નિત્ય સત્ ઝંકાર છે. ૨
 અવ્યક્ત શક્તિ ધરાની, ત્રિગુણાત્મિકા સહુથી પરા,
 સહુ પૃથક્ પાંચે ભૂતની, આવી તહીંથી પરપરા,
 પંચીકરણ તેનું થયું તે, સંસૃતિ આધાર છે,

૧ પૃથ્વીમાંથી યનાર, ૨ ઇશમાંથી યનાર, ૩ પરમેશ્વરમાંથી યનાર,
 ૪ આત્મામાંથી યનાર, ૫ ન દેખાય તેવી.

વિવર્ત ન્યાયે સર્વ સૃષ્ટિ, નિત્ય સર્વ ઝંકાર છે.	૩
આકાશ આદિ ભૂતના, સમભાગ ભાવેથી કરી, પ્રત્યેકમાંથી એક લઘુ, ચરચાર ભાગ કરી ફરી; પ્રથમ રહેલા અર્ધમાં, તે એકએકને ધારજે, વિવર્ત ન્યાયે સર્વ સૃષ્ટિ, નિત્ય સર્વ ઝંકાર છે.	૪
આકાશ, વાયુ, અગ્નિ જળને, ભૂમિ પાંચે ભૂત એ, ઠહી તેહના પંચીકરણની, રીતમેં અદ્ભૂત તે; પાંચના પચીસ તે જયમ, વસ્રે માંહે તાર છે, વિવર્ત ન્યાયે સર્વ સૃષ્ટિ, નિત્ય સર્વ ઝંકાર છે.	૫
સૂત્ર ગુણનું દાર્ય મહા-કારણું સદાઃ કહેવાય છે, ભળતાં અવિઘાની લિધાધિ, દેહ કારણ થાય છે; પરિચિન્ન પાંચે ભૂતમાંથી, વાસના આકાર છે, વિવર્ત ન્યાયે સર્વ સૃષ્ટિ, નિત્ય સર્વ ઝંકાર છે.	૬
પાંચે ભળેલાં ભૂતને આ, દષ્ટિગોચર દેહ છે; તુર્ય, નિદ્રા, સ્વપ્ન, જાગૃત ક્રમ અવસ્થા તેહ છે; અંતઃકરણનાં ચિત્ત, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર છે, વિવર્ત ન્યાયે સર્વ સૃષ્ટિ, નિત્ય સર્વ ઝંકાર છે.	૭
વા ^૧ ક ^૨ પાણિ ^૩ , પાદ ^૪ પાથુ ^૫ , શિશ્ન ^૬ , સાધન કર્મનાં, શ્રી ^૭ ત્ર, ત્વક્ ^૮ ને ચક્ષુ ^૯ , સ્પર્શના, દ્રાણુ ^{૧૦} કારણુ જ્ઞાનનાં; અર્ધમાત્રાને મકાર ઉકાર, તેમ અકાર છે, વિવર્ત ન્યાયે સર્વ સૃષ્ટિ, નિત્ય સર્વ ઝંકાર છે.	૮

૧. વાણી, ૨ હાથ, ૩ પગ, ૪ ગુહા, ૫ ગુહા હન્દ્રિય, ૬ કાન, ૭ આંશી, ૮ આંખ, ૯ જીભ, ૧૦ નાક,

વળી વૈખરી છે મધ્યમા' પશ્યન્તિ ને વાણીપરા,
 'વદન, રંગીવા, હૃદય, મૂર્છા, સ્થાન તે તેનાં ખરાં;
 અભિમાની તેના વિશ્વ તૈજસ, પ્રાણ તુર્યાકાર છે,
 વિવર્ત ન્યાયે સર્વ સૃષ્ટિ, નિત્ય સત્ ઝંકાર છે. ૯

રહે જાત્રિમાં નેત્રસ્થાને, સ્વપ્નમાં ઠંઠે વસે,
 હૃદયે સુષુપ્તિ સમે પડી, મૂર્છાં વિર્ષ તુર્યે ઠસે;
 સ્થૂળ સૂક્ષ્મ સુષુપ્ત તે, આનંદ ભાસાકાર છે,
 વિવર્ત ન્યાયે સર્વ સૃષ્ટિ, નિત્ય સત્ ઝંકાર છે. ૧૦

ક્રિયાશક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ, 'દ્રવ્ય' ને ઇચ્છા ખરી,
 રજો, સત્વ, તમસ ગુણોને, શુદ્ધ સત્વ રહે ધરી;
 સમદશતત્ત્વોત્પાણ એ, એલિંગ દુઃખાગાર છે,
 વિવર્ત ન્યાયે સર્વ સૃષ્ટિ, નિત્ય સત્ ઝંકાર છે. ૧૧

ભક્તી અને તલવાર ઠેરા, કૌશ રક્ષક જંથેમ છે,
 ત્રય દેહ માંહે પાંચ કૌશો, આત્મચ્છાદક તેમ છે;
 અન્નમયને પ્રાણ, મન, વિજ્ઞાન કૌશો ચાર છે,
 વિવર્ત ન્યાયે સર્વ સૃષ્ટિ, નિત્ય સત્ ઝંકાર છે. ૧૨

આનંદમય છે પાંચમો, રૂપો હવે તેનાં કહું,
 અન્નમયનાષ્ટ્ર વિકારો, પ્રાણજન કહેતા સહુ;
 જન્મ, અસ્તિ, વૃદ્ધિ, ક્ષય, પરિણામ, મૃત્યુદાર છે,
 વિવર્ત ન્યાયે સર્વ સૃષ્ટિ, નિત્ય સત્ ઝંકાર છે. ૧૩

- સિંગ દેહે કોશનય છે, પ્રાણ, મન, ^૧મેઘાતણા,
અજ્ઞાન કારણ એહનુ, સંશય જહા ઉપજે ઘણા;
પ્રાણમય જે કોશ છે તે, પંચપ્રાણાકાર છે,
વિવર્ત ન્યાયે સર્વ સૃષ્ટિ, નિત્ય સત્ ઝંકાર છે. ૧૪
- શ્રોત્ર, ત્વક્ ને ઘ્રાણ, રસના, ચક્ષુને બુદ્ધિ મળી,
વિજ્ઞાન મય એ કોશ ભોક્તા, જીવ જ્યાં રહે છે કળી:
કર્મેન્દ્રિયોને મન મળી, મન કોશનો વિસ્તાર છે,
વિવર્ત ન્યાયે સર્વ સૃષ્ટિ, નિત્ય સત્ ઝંકાર છે. ૧૫
- મૂલા અવિઘાની મહી, આનંદ કેરો કોશ છે,
કારણ વિષે પ્રતિબિંબ, તોએ આતમા નિર્દોષ છે;
કર લક્ષણાથી લક્ષ્ય તેને, પંચકોશની પાર જે,
વિવર્ત ન્યાયે સર્વ સૃષ્ટિ, નિત્ય સત્ ઝંકાર છે. ૧૬
- મહાકારણ દેહ ચેત્તિ, વૃત્તિથી ઉપહિત છે,
નિત્ય, શુદ્ધ, અપાર, વ્યાપક, આદિકારણ ઇષ્ટ છે,
નિગમ વદતા નેતિ, નેતિ, વાણી શૂન્યા કાર છે,
વિવર્ત ન્યાયે સર્વ સૃષ્ટિ, નિત્ય સત્ ઝંકાર છે. ૧૭
- ત્વંપદ તણું શોધન કહ્યું, તેને પ્રકાશે આતમા,
અવિઘા ઉપાધિ ટાળતાં, જીવ શુદ્ધ છે પરમાતમા;
મુકુન્દ કેરી મ્હેર વધતાં, સત્ય સુખાગાર છે,
વિવર્ત ન્યાયે સર્વ સૃષ્ટિ, નિત્ય સત્ ઝંકાર છે. ૧૮

પદ ૩ જી.

ચોપાયા

આદિ ઇશ્વર હિરણ્યગર્ભથી, માયા પુરુષ વિરાટે,
 માયાથી મહતત્ત્વ ઉપજ્યું, તે છે સર્વે ઠાઠે;
 અહંકાર શુદ્ધ ત્યાંથી ઉપજી, ત્રિગુણ ને વિસ્તારે,
 વિવર્ત ન્યાયે સઘળી સૃષ્ટિ, સમાય છે અંકારે.
 પંચભૂત તન્માત્રા તમથી, રજ (થી) કર્મેન્દ્રિય પ્રાણી,
 સત્ત્વ ગુણથી અંતઃકરણો, દેવચતુર્દશ જાણો;
 જ્ઞાનેન્દ્રિયના, દિઠ,^૧ વાયુને, સૂય વરુણ^૨કુમારે,
 વિવર્ત ન્યાયે સઘળી સૃષ્ટિ, સમાય છે અંકારે.
 કર્મેન્દ્રિયનાં ઠહું દેવતા, સહજ લક્ષમાં રાખો,
 અગ્નિ, ઇન્દ્ર, ઉપેન્દ્ર, પ્રજાપતિ, યમ એ પાંચે ભાખો;
 છે સુર^૩ અંતઃકરણ તણા શશી, અજ,^૪ હરિ, હર, એ ચારે,
 વિવર્ત ન્યાયે સઘળી સૃષ્ટિ, સમાય છે અંકારે.
 સમ પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ, તેના સોળ વિકારે,
 સૌનું આદિ કારણ માયા, સાન્ત અનાદિ ધારે;
 પુરુષ અસંગિ છે વેદાન્તે, સાંખ્યે પણ સ્વીકારે,
 વિવર્ત ન્યાયે સઘળી સૃષ્ટિ, સમાય છે અંકારે.
 ઠટાં, ભોક્તા, જડને વિભુ^૫ છે, નૈયાયિક એમ માને,
 વેદમતે ભોક્તા જડ નહિ તે, વ્યાપક છે સહુ ઠામે;
 તે ચૈતન્યના અમે ઉપાસી. સમજ્યા ગુરૂ ઇસારે,
 વિવર્તન્યાયે સઘળી સૃષ્ટિ, સમાય છે અંકારે.

શક્ય સમ્બન્ધી જાણુ લક્ષણા, પદાથ શક્ય ઠહાવે
 શ્રુતપદનો જ્યાં અભાવ હોયે, તહાં લક્ષણા આવે,
 જહદજહતને ભાગત્યાગએ તે છે ત્રણે પ્રકારે,
 વિવર્ત ન્યાયે સઘળી સૃષ્ટિ, સમાય છે ઝંકારે, ૬

શક્ય તણને શક્ય સમ્બન્ધી, જહાં દષ્ટિએ આવે,
 “ ગંભા માંહી ગામ ” ઠહેતાં, જહત્ લક્ષણા ઠહાવે;
 શક્ય સહિત જ્યાં હોય સમ્બન્ધી, અજહત્ એમ જિચારે;
 વિવર્ત ન્યાયે સઘળી સૃષ્ટિ, સમાય છે ઝંકારે. ૭

શક્ય અથ ના એક દેશને, તણ અર્થ જ્યાં ઠહીએ,
 તત્ત્વમસિ એ મહાવાક્યને, ભાગત્યાગથી લહીએ;
 “ હોડે છે રાતો ” એ સ્થળમાં અજહત્ નામ પુકારે,
 વિવર્ત ન્યાયે સઘળી સૃષ્ટિ, સમાય છે ઝંકારે. ૮

રૂઢી, ગૌણી, તથા લક્ષણા, શક્તિ, મળીને ચારે,
 શબ્દ યોધમાં અતિ ઉપયોગી, એલે વાત વિચારે;
 પરંપરાથી ઉતરી આવે, રૂઢીનામ જિચારે,
 વિવર્ત ન્યાયે સઘળી સૃષ્ટિ, સમાય છે ઝંકારે. ૯

ગુણ થકી જ્યાં ભેદ ટળે ત્યાં, ગૌણી લક્ષણા ઠહીએ,
 “ દેવદત્ત છે સિંહ ” દાખલો, તેનો જાણી લધએ;
 આકાંક્ષા, યોગ્યતા, સંનિધિ, તામર્થ્ય તે ચારે,
 વિવર્ત ન્યાયે સઘળી સૃષ્ટિ, સમાય છે ઝંકારે. ૧૦

હોય એક પદ અવર પદોની, આપ અપેક્ષા રાખે;
 બુદ્ધિમાન વિચાર કરીને, આકાંક્ષા એ ભાખે;

તે સંનિધ કહેવાય શબ્દનુ, જ્યાં સામીગ્ય ઉચ્ચારે,
વિવર્ત ન્યાયે સઘળી સૃષ્ટિ, સમાય છે ઝંકારે.

૧૧

પદાર્થના તાત્પર્ય વિષે-નહિ બાધ યોગ્યતા તે છે,
પદાર્થ પ્રતિતિ જનન યોગ્યતા, તે તાત્પર્ય વહે છે;
ભોજન વેળા સૈંધવ માગે, અશ્ર નહિ કેા ધારે.
વિવર્ત ન્યાયે સઘળી સૃષ્ટિ, સમાય છે ઝંકારે.

શબ્દબોધ માટે ઉપયોગી, પરિશિંગ સાધન સારં,
શાસ્ત્ર વિષેથી સારગૃહીને, ત્યાગો દશ્ય નહાડ;
મુકુન્દમાં મન સદા રહીને, વહેતુ સ્વરૂપાધારે,
વિવર્ત ન્યાયે સઘળી સૃષ્ટિ, સમાય છે ઝંકારે.

૧૩

પદ ૪ થું.

ચોપાયા.

શાસ્ત્ર પ્રભાસિ સત્ય સ્વરૂપને; સહજકરી સમજવે,
દોષ પ્રમાણો જાણ્યાવિણુ તે, કદિ નજરમા નાવે;
તે માટે કહું સ્વરૂપ તેહનાં, સમજીલે ઇસારે,
વિવર્ત ન્યાયે સઘળી સૃષ્ટિ, સમાય છે ઝંકારે.

૧

આત્માશ્રયને અન્યોન્યાશ્રય, ચક્રિકા છે ત્રીજો,
અનવસ્થા નામે ચોથો છે, દોષ દેખી નવ ખીજો;
પોતાનો કર્તા પોતે તે, આત્માશ્રયને ધારે,
વિવર્ત ન્યાયે સઘળી સૃષ્ટિ, સમાય છે ઝંકારે.

૨

એક ખીજને રહે આશ્રયે, અન્યોન્યાશ્રય એ છે,
ઘટપટ ને આધારે જાણો, પટઘટ માંહે ટકે છે;

પ્રથમ, બીજી ત્રીજી ને પહેલું કરે ચક્ર આકારે,
વિવર્ત ન્યાયે સઘળી સૃષ્ટિ, સમાય છે ઝંકારે. ૩

કારણ કેરો અંત ન આવે, અનવસ્થાએ ઠહીએ,
સમ્યન્ધ સર્વનો પ્રમાણ સાથે. સ્વરૂપ તેના લહીએ.
ષ્ટ્ર પ્રમાણને ભટ્ટ ગણે છે, વેદાન્તિ સ્ત્રીકારે,
વિવર્ત ન્યાયે સઘળી સૃષ્ટિ, સમાય છે ઝંકારે. ૪

પ્રત્યક્ષને અનુમાન, અર્થની આપત્તિ એ નામે,
શબ્દ અને ઉપમાન પાંચમું, અનુપક્ષબ્ધી એ ઠામે;
તે પ્રત્યક્ષ, વિષય ઇન્દ્રિયનો, જ્યાં સમ્યન્ધ વધારે,
વિવર્ત ન્યાયે સઘળી સૃષ્ટિ, સમાય છે ઝંકારે. ૫

અનુમાન છે પ્રમાણ બીજી, સ્વરૂપ સાંભળ તેનું,
પક્ષ, સાધ્ય. હેતુ સહજોયે, જ્યાં દૃષ્ટાન્ત મજેનું,
દિવસે અપવાસી ચણુ જાડો, અર્થોપત્તિ ઉચ્ચારે,
વિવર્ત ન્યાયે સઘળી સૃષ્ટિ, સમાય છે ઝંકારે. ૬

આત્મ વચન જ્યાં પ્રાપ્ત થાય ત્યાં, શબ્દ માન કહેવાશે,
અણુજાણુયુ સાદર્ય સમજાવે, ત્યાં ઉપમાન ગણાશે;
છે અસ્તિત્વ છતાં અપ્રાપ્તિ, અનુપલબ્ધિ એ ધારે,
વિવર્ત ન્યાયે સઘળી સૃષ્ટિ. સમાય છે ઝંકારે. ૭

સ્વરૂપને વળી તટસ્થ લક્ષણ, ઇશ્વર કેરાં બે છે,
સત્યજ્ઞાનમનન્તં રૂપને; ઉદ્ભવ તટસ્થ કે છે;
તે માંહે પણ ભૂલથી આવે, દોષો ત્રણ પ્રકારે,
વિવર્ત ન્યાયે સઘળી સૃષ્ટિ, સમાય છે ઝંકારે, ૮

અવ્યાપ્તિને અતિવ્યાપ્તિ છે, દોષ અસંભવ નામે,
અવ્યાપ્તિ તે લક્ષ્ય દેશમાં, રહે એક જ ઠામે;
અતિવ્યાપ્તિ નિજ લક્ષ્ય ખતાવી, ખીજને પણ ધારે,
વિવર્ત ન્યાયે સઘળી સૃષ્ટિ, સમાય છે ઝંકારે. ૯

સ્વલક્ષ્યને જ નવ પરખાવે, તેહ અસંભવ થાયે,
સમ્યન્ધ ત્રણ સંયોગ અને, તાદાત્મ્ય તથા સમવાયે;
લોહ અગ્નિની અંદર વસતાં, થાય અગ્નિ આકારે,
વિવર્ત ન્યાયે સઘળી સૃષ્ટિ, સમાય છે ઝંકારે. ૧૦

ખે વસ્તુઓ થાય એકઠી, સંયોગ તેને જાણો,
નિત્ય સંગ ધારીને રહે તે, સમવાય પરમાણો;
રહે સદા સમવાય સ્વરૂપે, સંયોગ તટસ્થ ધારે,
વિવર્ત ન્યાયે સઘળી સૃષ્ટિ, સમાય છે ઝંકારે, ૧૧

જાતિ વ્યક્તિ, ને ગુણ ગુણીને!, છે સમ્યન્ધ સમવાયે,
ખે આંગળીએ કરી સમજવું, સંયોગ તરૂં ઘટકાયે;
કારણ તેનું અવિઘા કહીએ, સ્વરૂપ જોનાં ચારે,
વિવર્ત ન્યાયે સઘળી સૃષ્ટિ સમાય છે ઝંકારે. ૧૨

અનાત્મને તે આત્મ મનાવે, અશુચિને તે શુચિ,
અનિત્યને વળી નિત્ય જણાવે, દુઃખમાં સુખની બુદ્ધિ;
એનાથી અધ્યાસ થાય જ, તે છે ચાર પ્રકારે,
વિવર્ત ન્યાયે સઘળી સૃષ્ટિ, સમાય છે ઝંકારે. ૧૩

અહં ન જાનામિ એ બુદ્ધિ, અજ્ઞાનાધ્યાસ કહીએ,
દેહોહં એ મતિ ઉપજતાં, કાર્યાધ્યાસને લાગ્યે;

- અર્થાધ્યાસ થકી ભાસે છે, સુક્તિ રજતાકારે,
વિવર્ત ન્યાયે સઘળી સૃષ્ટિ, સમાય છે ઝંકારે. ૧૪
- સ્થાણુ માંહે ચોર જ્ઞાન એ, જ્ઞાનાધ્યાસ ઠહેવાએ,
જ્ઞાને અવિઘા નાશ થતાંએ, સર્વે સહજ સમાએ;
સત્વ વૃત્તિમાં જ્ઞાન પ્રકટતાં, સઘળું ધ્વજાકારે,
વિવર્ત ન્યાયે સઘળી સૃષ્ટિ, સમાય છે ઝંકારે. ૧૫
- અંતરનું જે વસ્તુ પ્રકાશક, પરિણામ તેજસ્વી,
વિષયાકારે જોઈ થાય છે, વૃત્તિ તેજ સમજવી;
વૃત્તિ વિષયમાં અભાવ જે છે, તે છે ચાર પ્રકારે,
વિવર્ત ન્યાયે સઘળી સૃષ્ટિ, સમાય છે ઝંકારે. ૧૬
- પ્રાગભાવ પ્રધ્વંસ અને, અન્યોઅન્ય નામ છે તેનાં,
ચોથો અત્યંત અભાવ ઠહીને, સ્વરૂપ ઠહું છું તેનાં;
ઘટ પૂર્વે ઘટકપાલ માંહે, પ્રાગભાવને ધારે,
વિવર્ત ન્યાયે સઘળી સૃષ્ટિ, સમાય છે ઝંકારે. ૧૭
- ઘટ ઉપજીને ધૂટી જાતાં. પ્રધ્વંસ ઠહેવાએ,
ઘટમાં પટ નાંહ, પટમાં ઘટના અન્યોઅન્ય મનાએ;
અનિલ રૂપ વિનાનો એ, અત્યંતાભાવ ઉચ્ચારે,
વિવર્ત ન્યાયે સઘળી સૃષ્ટિ, સમાય છે ઝંકારે. ૧૮
- તે સર્વેથી આત્મા ન્યારો, અખંડ રૂપે ખેલે,
સ્વરૂપ તેનું તે જાણે જે, અહંતા મમતા મેલે;
મુકુન્દ માંહે મળી મરજવા, આવે આનંદ આરે,
વિવર્ત ન્યાયે સઘળી સૃષ્ટિ, સમાય છે ઝંકારે. ૧૯

પદ ૫ મું.

સનૈયા છંદ.

દેશ, કાળ ને વસ્તુ જે છે, તેથી આત્માનો નહિ ભેદ,
અસ્તિ, ભાતિને પ્રિય સ્વરૂપે, નહિ સાક્ષીમાં કંઈએ બેદ;
સદા સમીપને અતિ ઉદાસી, જે પોતે ચૈતન્યાકાર,
વિવર્ત ન્યાયે આ જગરૂપે, ભાસે છે આદિ ઝંકાર. ૧

ક્રિયા, કર્મ ને કર્તા મળીને, થાય ત્રિપુટી કેરૂં રૂપ,
તેમ પ્રમાતા, પ્રમાણને મળી, પ્રમેય પણ છે એજ સ્વરૂપ;
ધ્યેય, ધ્યાનને ધ્યાતા તેમજ, જીવ, ધર્મને જગદાકાર,
વિવર્ત ન્યાયે આ જગરૂપે, ભાસે છે આદિ ઝંકાર. ૨

ચૈદ ભુવનનો એજ પ્રભુ છે, અધિષ્ઠાન પોતે આધાર,
ભેદ કહું હું તેના તુજને, તેને અંતર માંહિ ઉતાર;
ચૈદ લોકને ક્રિયા જણાએ, તેથી તેનો તે આધાર,
વિવર્ત ન્યાયે આ જગરૂપે, ભાસે છે આદિ ઝંકાર. ૩

સર્વ સૃષ્ટિનો સમાસ એમાં, અધિષ્ઠાન છે તે એ માટ,
માયાની છાયાથી ભાસે, જૂદા જૂદા એના ઘાટ;
સત્ય નહિ અસત્ય નહિ તે, ઉભય લક્ષણે માયાધાર,
વિવર્ત ન્યાયે આ જગરૂપે, ભાસે છે આદિ ઝંકાર. ૪

અઘટિત ઘટના પટ્ટીયસીએ અજ્ઞ અનાદિ પોતે એક,
તે માયાથી રહે જે ન્યારૌ, અંતર માંહી ધારી વિવેક;
નષ્ટ વાસના તત્ત્વ બોધથી, મછી મનનો થાતાં સંહાર,
વિવર્ત ન્યાયે આ જગરૂપે, ભાસે છે આદિ ઝંકાર. ૫

વદતા બ્યાસ, વશિષ્ઠ વિવેકે, પામે ત્યારે કૈવલ્ય ધામ,
મોહ મમત માયાને ત્યાગી, જપે પ્રેમથી પ્રભુનું નામ;
માયા કારણ નાશ થતાં, ભાસે સઘળું બ્રહ્માકાર,
વિવર્ત ન્યાયે આ જગદ્ગે, ભાસે છે આદિ ઉચ્ચકાર. ૬

નૈયાયિક કારણ ત્રણ માને, સાંભળ કહું છું તેની વાત,
અસમવાયને ઉપાદાન વળી, નિમિત્ત એવી ત્રણ છે જાત,
અન્ય મતોમાં ઉપાદાનને, નિમિત્તનો મુખ્ય આધાર,
વિવર્ત ન્યાય આ જગદ્ગે, ભાસે છે આદિ ઉચ્ચકાર. ૭

ઉપાદાનને નિમિત્ત એક તે, કારણ માને છે વેદાન્ત,
સવ શિશેમણિ અટલ સ્વરૂપે, સુંદર એ સમજે સિદ્ધાન્ત;
એકજ કારણથી થાતો આ, સમગ્ર સૃષ્ટિનો વિસ્તાર,
વિવર્ત ન્યાયે આ જગદ્ગે, ભાસે છે આદિ ઉચ્ચકાર. ૮

મળી કાર્યમાં આપે ઉપજે, ઉપાદાન કારણ છે એહ,
રહે તટસ્થ જે નિર્માતા, નિમિત્ત મનમા સમજે તેહ;
કાર્ય અગર કારણ સમવાયે, અસમવાય જાણો આધાર,
વિવર્ત ન્યાયે આ જગદ્ગે, ભાસે છે આદિ ઉચ્ચકાર. ૯

ત્રિગુણી માયા માંહિ પડે છે, અધિકાનનું જે પ્રતિબિંબ,
ત્રણે મળીને ધસ કહાવે, ઉપનિષદનું એ ડિડિમ;
ચૈતન્યને આભાસ મળીને, અવિદ્યા થાએ જીવાકાર,
વિવર્ત ન્યાયે આ જગદ્ગે, ભાસે છે આદિ ઉચ્ચકાર. ૧૦

શુદ્ધ ચૈતન્ય છે એથી ન્યાય, સ્વરૂપ સત આનંદને ચિત,
બ્રહ્મવિદ્ એ મર્મ ખતાવે, ગણી જગતને નિત્ય અનિત્ય;

જાન તણી છે સત્ ભૂમિકા, સાથે તેનો ઠહુ વિસ્તાર,
વિવર્ત ન્યાયે આ જગરૂપે, ભાસે છે આદિ ઝંકાર. ૧૨

પ્રથમ ભૂમિકા શુભ ધરછા છે, સુવિચારણા પછી ભણાય,
તનુમાનસા ત્રીજી જાણે, ચોથી સત્વાપત્તિ ગણાય;
અસંશક્તિ છે સ્થિતિ પાંચમી, નિશ્ચયથી ન ડગીશ લગાર,
વિવર્ત ન્યાયે આ જગરૂપે, ભાસે છે આદિ ઝંકાર. ૧૨

છઠી ભૂમિમાં થાયે મનથી, સર્વ પદાર્થ તણોજ અભાવ,
તુર્ય અવસ્થા સમજ સાતમી, જ્યાં ભવનો નવ ચાલે દાવ;
ચોથી ભૂમિમાં જીવન્મુક્તિ છે, ત્યાંથી આગળ સુખ અપાર,
વિવર્ત ન્યાયે આ જગરૂપે, ભાસે છે આદિ ઝંકાર. ૧૩

ભૂમિ પાંચમીમાં 'વર' ઠહાવે, છઠી માંહે છે વરિયાન,
સત્ ભૂમિમાં વસે વરિષ્ઠ, એક એકથી જીતમ માન;
બ્રહ્મનિષ્ઠને બ્રહ્મ શ્રીત્રિય, તે સદ્ગુરુનું શરણું ધાર,
વિવર્ત ન્યાયે આ જગરૂપે, ભાસે છે આદિ ઝંકાર. ૧૪

સ્વગત સ્વજાતિ તથા વિજાતિ, બ્રહ્મ નહિ તેથી ભેદાય,
એક દેહમાં હસ્ત, પાદ તે, સ્વગત, નિરાકારે ન બણાય;
વિષ્ણુ માંહિ જાતિ ચોરાશી, સ્વજાતિ ભેદ તણો આચાર,
વિવર્ત ન્યાયે આ જગરૂપે, ભાસે છે આદિ ઝંકાર. ૧૫

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યાદિએ, જાણો વિજાતિ કેડે રૂપ,
સત્તા તણ પણ તેવી રીતે, સમજાવે છે જ્ઞાની ભૂપ;
મત્તા પરમારથ છે પ્રભુની, કંઈએ તેમાં નહિ વિકાર,
વિવર્ત ન્યાયે આ જગરૂપે, ભાસે છે આદિ ઝંકાર. ૧૬

ન્યાયહારિઠને પ્રાતિભાસિક, સત્તા એ જગ માંહિ જરૂર,
અવિનાશી તું આત્મા ન્યારો, નિશ્ચય જાણી લેને ઉર;
જળ કમળવત રહે જગતમાં સર્વ દુષ્પત્રી, પેલેપાર,
વિવર્ત ન્યાયે આ જગરૂપે, ભાસે છે આદિ ઝંકાર. ૧૭

હિપાધિવાળું ઉપહિત જાણો, હોય વિશેષણ વિશિષ્ટ તેહ,
વિશિષ્ટકેરી સાત અવસ્થા, કહું છું સાંભળ ધારી રનેહ;
અભાનને આવરણ છે ખીજી, ત્રીજી ભાંતિ કેરી ધાર,
વિવર્ત ન્યાયે આ જગરૂપે, ભાસે છે આદિ ઝંકાર. ૧૮

દ્વિવિધ જ્ઞાન મળી ચતુર પંચમ, છઠ્ઠી સમજે શોકજ નાશ,
અતિહર્ષ એ અંત અવસ્થા, તે સર્વે લેતો આભાસ;
આત્માની એકે નહિ એવું, જાણે તે તરતો સંસાર,
વિવર્ત ન્યાયે આ જગરૂપે, ભાસે છે આદિ ઝંકાર. ૧૯

વેદ તણા ત્રયકાંડ કહાવે, કર્મોપાસન ને વળી જ્ઞાન,
ઉત્તમ, મધ્યમ, કનિષ્ઠ એવા, અધિકારી તેના તું જાણ;
ભેદ તણો જિજ્ઞેષ કરીને, આપે પ્રજ્ઞાતણો અધિકાર,
વિવર્ત ન્યાયે આ જગરૂપે ભાસે છે આદિ ઝંકાર, ૨૦

જીવ, ધરણે, જીવ જડ કેરો, તેમ જીવ જીવોનો ભેદ,
જડને ધરણે, વળી જડ જડનો, ભેદ કરે છે અંતર બેદ;
ભેદ ભર્મોનો મર્મ જિજ્ઞેષતાં, પોતે થાય મુકુન્દાકાર,
વિવર્ત ન્યાયે આ જગરૂપે, ભાસે તે આદિ ઝંકાર. ૨૧

પદ ૬ હું.

હરિગીતની ચાલ.

- છે સચુણ, નિર્ગુણને વળી, સાકાર નિરાકાર જે,
 દ્વૈતને અદ્વૈત એક અનેક, શબ્દની ધાર જે;
 પર્યાય સઘળા જાણવા, તેમાં નહિ તકરાર છે,
 વિવર્ત ન્યાયે સર્વ સૃષ્ટિ, નિત્ય સર્વ ઝંકાર છે. ૧
- જ્ઞાનને વિજ્ઞાન સમજણ, ધોધને પ્રતીતિ સહ,
 ઉપસંભ એ પર્યાય વસ્તુ, એકના તુજને ઠહું;
 માયા, અવિધાને અજ્ઞ, અજ્ઞાન આદિ ધારજે,
 વિવર્ત ન્યાયે સર્વ સૃષ્ટિ, નિત્ય સર્વ ઝંકાર છે. ૨
- મતવાદીઓના મત મહિં, જ્યાતિ જુઓ તો ચાર છે,
 ત્યાં જ્યાતિ પંચમ ઉપરે, વેદાન્તનો વિચાર છે;
 શૂન્ય વાદી નામ તે, જ્યાતિ અસર્ આધાર છે,
 વિવર્ત ન્યાયે સર્વ સૃષ્ટિ, નિત્ય સર્વ ઝંકાર છે. ૩
- વિજ્ઞાન વાદી આત્મજ્યાતિ, જગત્ કારણ માનતા;
 અન્યથા જ્યાતિ વડે, તાર્કિક તત્ત્વો છાણતા;
 અજ્યાતિમાં આરૂઢ જે, સાંજ્યાદિનો સત્કાર છે,
 વિવર્ત ન્યાયે સર્વ સૃષ્ટિ, નિત્ય સર્વ ઝંકાર છે. ૪
- અનિર્વચનીય પંચમી, જ્યાતિ ખરે વેદાન્તની;
 તે સાથે હું ઠહું વાત તુજને વાદના સિદ્ધાન્તની,
 દૃષ્ટિ સૃષ્ટિ વાદ વળી, આભાસનો આધાર છે,
 વિવર્ત ન્યાયે સર્વ સૃષ્ટિ, નિત્ય સર્વ ઝંકાર છે. ૫

અવેચ્છેદ ત્રીજે વાદ કરીએ યાદ વળી પ્રતિબિંબને,
આધકાર યોગે ભેદ એ છે, છેદ નહિ કંઈ બિંબને;
દષ્ટિ માંહે સૃષ્ટિ ભાસે, એ વાશિષ્ઠ વિચાર છે,
વિવર્ત ન્યાયે સર્વ સૃષ્ટિ, નિત્ય સત્ ઝંકાર છે. ૬

અંતઃકરણ ચૈતન્ય મળી, અવેચ્છેદ વાદ સ્વરૂપ છે,
આભાસ માંહે ભાસ વધતાં જીવ કેરૂં રૂપ એઃ
સત્ત્વમાં પ્રતિબિંબ પડતાં, જીવ ભોક્તાકાર છે,
વિવર્ત ન્યાયે સર્વ સૃષ્ટિ, નિત્ય સત્ ઝંકાર છે. ૭

સર્વ ગુણ અતીત શુદ્ધ સ્વરૂપ ચૈતન્ય એક છે,
એ પરમ પદ પીછાણતા, સંસારનો ઉચ્છેદ છે;
મુકુંદ વિષ્ણુ નહિ અન્ય કાંઈ, સર્વ શૂન્યાકાર છે,
વિવર્ત ન્યાયે સર્વ સૃષ્ટિ, નિત્ય સત્ ઝંકાર છે. ૮

ૐ તત્સત્પરમાત્મને નમઃ

પ્રથમ પદનું વિવરણ.

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વિધ પુરૂષાર્થમાંથી
મોક્ષનેજ પરમ પુરૂષાર્થ કહેવામાં આવે છે. કારણ કે મોક્ષ પ્રાપ્ત
કરનારને અખંડ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ અખંડ સુખ મેળ-
વતું તેમાંજ મનુષ્ય જન્મની સાર્થકતા છે. તેા માનવ જન્મ
પ્રાપ્ત કરી નિઃશય સુખને માટે જરૂર યતન કરવોજ જોઈએ.
પરંતુ યતન કંઈ દિશામાં કરવાથી સત્ય સુખ મળે એ નિર્ણય

માનવ બુદ્ધિ કરવાને શક્તિમાન નથી. કેમકે જન બુદ્ધિ પ્રથમથી જ બહિર્બુખ થએલી છે. જેથી તે સુખને બહારજ શોધશે. એ વાત 'શ્રુતિસ્વયં' કહે છે કે-પરાચિ જ્ઞાનિ વ્યતૃણસ્વયંભૂસ્તસ્માત્પરાદ પર્યનિ નાન્તરાત્મન્ । સ્વયંભૂ (બ્રહ્મા) એ શ્રોત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોને (શબ્દાદિ બહિર વિષયોને પ્રકાશ કરી શકે એવી) બહિર્બુખ બનાવી તેમની હિસા કરી છે. તેથી તે બહારના અનાત્મ પદાર્થનેજ જોઈ શકે છે. અંતરાત્માને જોઈ શકતી નથી. માટેજ ઇન્દ્રિય વશ જીવ બહારના નાશવંત પદાર્થોમાંથી સુખ શોધવા ફાંફાં મારે છે. તેથી નાશવાળાને આધારે અખંડ સુખ તે મેળવી શકતો નથી. માટે તેને સત્ય સુખ મેળવવા કંઈ દિશામાં યતન કરવો તે જાણવાની અગત્ય રહે છે. એ સુખનો સરસ અને યથાર્થ માર્ગ દર્શાવનાર વેદાન્તશાસ્ત્ર છે. જેને ઉપનિષદ્ પશુ કહેવામાં આવે છે. ઉપનિષદ્ અદ્વૈત તત્ત્વ અગર આત્મભાવનાનો ઉપદેશ કરે છે. આત્મભાવનાના અપૂર્વ સામ્રાજ્યના સ્થાપક શ્રીમન્મહાગુરુ શ્રીપૂજ્યપાદ ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્ય ઉપનિષદ્નો અર્થ સમજાવતાં “શ્રીઉપદેશ સાહસ્રી” નામક ગ્રંથમાં લખે છે કે-

સદેરુપનિર્વસ્ય કિપિ ચોપનિષદ્ભવેત્ ।

મન્દીકરણભાવાન્ન ગર્ભાદિઃ જ્ઞાતનાત્તથા ॥

અર્થ—“ ઉપનિષદ્ ” એ શબ્દમાં ‘વદ્’ વિશરણગત્ય વસાદને ‘વ’ ધાતુ ઉક્ત અર્થવાળો છે. અને તેની પહેલાં ઉપ અને નિ એ બે ઉપસર્ગ આવેલા છે. તેમાં કિપ્ પ્રત્યય આવી ઉપનિષદ્ શબ્દ બને છે. વદ ધાતુના ત્રણ અર્થ થાય છે. (૧)

વિશરણુ એટલે શિથિલ કરવું. (૨) ગતિ એટલે જવું. (૩) અવસાદન એટલે નાશ કરવું. અધિકારીના ભેદોને લઇને ત્રણે પ્રકારના અર્થ સંકળ છે. મંદ જિજ્ઞાસુ પુરૂષની જન્મ મરણ વાસનાને શિથિલ કરે છે (એ ઉપનિષદનો પ્રથમ અર્થ) તીવ્રજ જિજ્ઞાસુ મનુષ્યને નિશ્ચયપૂર્વક બ્રહ્મની પાસે લઇ જાય છે (એ ઉપનિષદનો બીજો અર્થ) તથા તત્ત્વવિદ્નાં ગર્ભાદિનો નાશ કરી પરમપદમાં સ્થિર કરે છે, (એ ઉપનિષદનો ત્રીજો અર્થ છે) આવા પ્રકારના અર્થના યોગથી ઉપનિષદ એટલે બ્રહ્મવિદ્યા એમ સિદ્ધ થાય છે. ઉપનિષદો મુખ્યત્વે દશ છે તેના ઉપર પૂજ્યપાદ ભગવાન શંકરાચાર્યે બાબ્ય પણ કરેલું છે. તે ઉપનિષદોમાં પ્રથમ ઉપનિષદ “ ઇશાવાસ્ય ” છે. તેના પ્રથમ મંત્રમાં લખવામાં આવ્યું છે કે—

ઈશા વાસ્યમિદં સર્વં યત્કિંચ જગત્યાં જગત્ ।

તેન ત્યક્તેન યુજીથા માગૃધઃ કસ્યાસ્વિહનમ્ ॥

અર્થ—જગતમાં (બ્રહ્માંડમાં) આ સર્વ (નામરૂપાત્મક) જગત્ છે તે સર્વને ઇશ્વરવડે ઢાંકી દેવું. અર્થાત્ પ્રત્યક સ્વરૂપે હુંજ સર્વનું અધિષ્ઠાન છું. દરેકસર્વ મિથ્યા છે. તે ત્યાગવડે (આત્મભાવનાનું) રક્ષણ કરવું અને કોઈના ધનની ઇચ્છા ન કરવી. વાસનાઓનો ત્યાગ કરવો આ મંત્ર નિવૃત્તિ માર્ગ સૂચવે છે તે પર લક્ષ રાખીનેજ પહેલા પદની પ્રથમ દ્રુકમાં વસ્તુ નિર્દેશરૂપ મંગલ કરેલ છે. અને સાથે નિવૃત્તિ (સંન્યાસ) ભાવ પણ સૂચવ્યો છે કે પોતાનો નિર્વાહ થાય એથી અધીક ઇચ્છા કરવી

નહિ એનુંજ નામ ચૂપ રહેવું છે. વેદ ઇશ્વર કૃત છે. વેદની આજ્ઞા શિરસાવંઘ હોવીજ એઈએ. પરંતુ અજ્ઞાનચક્ત જીવાત્મા એ આખર્ત એકાએક માની શકતો નથી. એટલુંજ નહિ પણ તેના મનમાં જગતની સત્યતાનો અંધાએલો મહ એકાએક છોડી શકતો નથી. તેને દાખલો આપીને સમજાવે છે કે સંસારની સત્યતા એ જમરૂપ છે. જેમ સામાન્ય અંધકારમાં પડેલી દોરડીનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ ન સમજતાં સર્પની જાનિત થતાં રજજીજ સર્પીકારે ભાસે છે. છતાં વસ્તુતઃ તે દોરડીજ છે તેમ ઐ પરમાત્મા છે. મહર્ષિ પતંજલી યોગદર્શનમાં સ્પષ્ટ કહે છે કે તસ્ય વાચકઃ પ્રણવઃ પ્રણવ-ઐ પરમાત્માનો વાચક-છે. તે ઐકારજ વિશ્વરૂપે ભાસે છે. અર્થાત્ વિશ્વ પરમાત્માનું વિવર્ત છે. વિવર્તાનું સ્વરૂપ સમજાવતાં ત્રયકાર કહે છે કે સ્વસ્વરૂપોપમર્દનં વિનાન્યથા માવઃ વિવર્તઃ ॥ “ પોતાના મૂળ સ્વરૂપને બદલ્યા વિના ખીજ રૂપે દેખાવું તે વિવર્ત ” દાખલા તરીકે દોરડી કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર પામ્યા વિના સપરૂપે દેખાય છે અથવા નાટકના સ્ટેજ ઉપર પુરૂષ પોતાનું પુરૂષપણું બદલ્યા વિના સ્ત્રી રૂપે દેખાય છે તેમ ઐ (પરમાત્મા) પણ વિકૃત જગત રૂપે દેખાય છે નાટકમાં સ્ત્રી વેષધારી પુરૂષ ગમે તેવા હાવભાવ બતાવે છતાં સુજો તેને પુરૂષજ સમજે છે તેમ જગતમાં પરમાત્મા અનેક પ્રકારનાં નામ રૂપે દેખાય છતાં તત્ત્વજો વેદાજ્ઞા પ્રમાણે સર્વત્ર બ્રહ્મનેજ જુએ છે. (૧)

અન્ય ગમે તેટલી વિધાઓ ભણી પાંડિત થઈ શકાય છે. પરંતુ બ્રહ્મવિષા વિના શાન્તિ આવતી નથી. એટલુંજ નહિ પણ

અમે તેવો અખર પાડિત હોય છતાં સદ્ગુરના શરણુ વિના તરવજાન પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. એ વાત પણ શ્રુતિ સ્વયં કહે છે. શ્રી છાંદોગ્ય ઉપનિષદના સાતમાં પ્રમાદકમાં નારદજી શ્રીસન-કુમાર પ્રતિ કહે છે કે—

ઋગ્વેદં ભગવોઽધ્યેમિ યજુર્વેદં સામવેદ—

માથર્વણં ચતુર્થમિતિહાસપુરાણં પંચમં

વેદાનાં વેદં પિઞ્યં રાશિં દૈવં નિશિં વાકો—

વાક્યમેકાયનં દેવવિદ્યાં બ્રહ્મવિદ્યાં ભૂતવિદ્યાં

ક્ષત્રવિદ્યાં નક્ષત્રવિદ્યાં સર્પદેવજનવિદ્યામેત—

જ્ઞગવોઽધ્યેમિ ॥૨॥

સોઽહં ભગવો મન્ત્રવિદેવાસ્મિ નાત્માવિચ્છૂતં

ત્થેવ મે ભગવદ્દશોભ્યજસ્તરતિશોકમાત્મ—

વિદિતિ સોઽહં ભગવઃ શોચામિ તં મા ભગવા—

જ્ઞોકસ્ય પારં તારયત્વિતિ ॥૨॥

અર્થ—હે ભગવાન ! ઋગ્વેદને જાણું છું, યજુર્વેદ, સામવેદ, ચોથો અથર્વણુવેદ, ઇતિહાસ પુરાણરૂપ પાંચમોવેદ, (વ્યાકરણ) (કારણકે વેદને જાણવાનું સાધન છે) શ્રાદ્ધકલ્પ, ગણિત, ઉત્પાત, જ્ઞાન. નિધિશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર. નીતિશાસ્ત્ર, નિરૂક્ત, વેદવિદ્યા, (શિક્ષા, કલ્પ, છંદ, ને ચિતિ અગ્નિદેવના અગ્નિને એકત્ર કરવાની

વિષા) ભૂતતંત્ર, ધનુર્વેદ, જ્યોતિષ, સર્પવિષા-ગાંડવિષા, દેવજન વિષા ગંધ ધારણ કરવાની વિષા, નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય, ને શિલ્પ આદિકેનું વિજ્ઞાન. એ સર્વને હે ભગવન્ હું જાણું છું. ૧

હે ભગવન્! હું મંત્ર (કર્મ) જાણનારજી છું. આત્મવેત્તા નથી. મને આપના જેવાથી શ્રવણ થયું છે કે આત્મજ્ઞાની અકૃતાર્થ બુદ્ધિરૂપ મનના પરિતાપનું ઉલ્લંઘન કરે છે. હેભગવન્ તે હું આત્મજ્ઞાની નહિ. હોવાથી અકૃતાર્થ બુદ્ધિરૂપે સર્વેદા તપું છું. તમે ભગવાન્ નૌકાવડે શોક સમુદ્રમાંથી તારે! નારાદમુનિ ઉપરોક્ત સર્વ વિષા જાણતા હતા છતાં આત્મજ્ઞાન નહોતું તે પ્રાપ્ત કરવા સાફ તેમને સદ્ગુરુને શરણે જવું પડ્યું હતું. ગુરુ વિના તત્ત્વજ્ઞાન સમજાતું નથી. શ્રુતિ પણ કહે છે કે આચાર્યવાન્પુરુષોત્તમૃદ્ ॥ આચાર્યવાન પુરંપજ તત્ત્વજ્ઞાન સમજે છે. તેથી શ્રીસદ્ગુરુ પાસેથીજ તત્ત્વજ્ઞાન સમજવું જોઈએ. કોઈ જન્મજન્માન્તરના પુણ્યોદયના યોગે પ્રજ્ઞાનિષ્ઠ સદ્ગુરુ પ્રાપ્ત થાય છતાં એ અધિકારમાં ન્યૂનતા હોય છે તો પણ તત્ત્વજ્ઞાન સમજવામાં આવતું નથી. માટે કેવા ગુરુને શરણે જવું અને અધિકાર કેવો મેળવવો એ ઉભય બાબતને પ્રથમ સ્પષ્ટ કરીશું.

તત્ત્વજ્ઞાની ગુરુજીને ઓળખવા એ કામ કઠિણતમ છે. જન્મ સર્વ સાધારણ હીરાને ઓળખી શકતા નથી તેમ સામાન્ય જીવાત્માઓ પણ સદ્ગુરુને જાણી શકતા નથી. હીરાને અવેરી-ઓજ પીછાણી શકે છે તેમ જીવન્મુક્ત સદ્ગુરુને પણ સાચો જિજ્ઞાસુજ જાણી શકે છે. કારણ જેની પ્રજ્ઞામાં નિષ્કા થાય છે

તેના અને અજ્ઞાનીના સ્વરૂપમાં કશો ભેદ પડતો નથી. જે ભેદ પડે છે તે માત્ર વાસનાનો છે જે બહાર દેખાતો નથી માટે મહાત્મા વસિષ્ઠ કહે છે કે-

તજ્ઞાણયોરશેષેષુ ભાવાભાવેષુ કર્મસુ ।

ઋતે નિર્વાસનત્વાત્તુ ન વિશેષોઽસ્તિ કશ્ચન ॥

અર્થ—જ્ઞાની અને અજ્ઞાની એમનાં ભાવરૂપ કે અભાવરૂપ કર્મ માત્રમાં નિર્વાસનત્વ (વાસના રહિતપણું) વિના બીજો કશો અંતર નથી. એટલે ક્રિયા ઉપરથી જ્ઞાની યોગબી શકાય તેમ નથી. વળી સ્વરાજ્યસિદ્ધિ નામક ગ્રંથમાં કહે છે કે-

કેઽપિ વર્ણાશ્રમાચારનિષ્ઠા મુગ્ધબાલપ્રમત્તોપમાશ્વાપરે ।

રાગિણો મોગિનો યોગિનશ્ચેતરે જ્ઞાનિનાં લક્ષ્યતે નૈક રુપા-
સ્થિતિઃ ॥

અર્થ—કોઈ વર્ણાશ્રમના આચારમાં નિષ્ઠા રાખે છે. કોઈ મૂઠ જવા રહે છે, કોઈ ખાસચેષ્ટામાં રમે છે, કોઈ હનમત જણાય છે, રોગી, ભોગી, યોગી, એમ કોઈ વિહરે છે. જ્ઞાનિની ગતિ એક રૂપવાળી જણાતી નથી. શ્રીમદ્ગુરુગ્રંથ શંકરાચાર્ય પણ વિવેક-ચૂડામણીમાં એમજ સમજાવે છે કે-

દિગમ્બરો વાપિ ચ મામ્બરો વા ત્વગમ્બરો વાપિ ચિદમ્બરસ્થઃ ।

ઉન્મત્તવદ્વાપિ ચ બાલવદ્વા પિશાચ વદ્વાપિચરત્યવન્યામ ॥

અર્થ—જ્ઞાનીપુરૂષ ચિદાકાશમાં સ્થિતિ રહીને, દિશાશૂની વસ્ત્રને ધારણ કરીને અર્થાત્ નગ્ન, અથવા વસ્ત્રને ધારણ કરીને,

કે વલકલપહેરીને, ગાંડાની પેઠે, પિશાચની પેઠે અગર મનો નાશ અને વાસના ક્ષયની યુક્તિમાટે ગમે તેવા સ્વરૂપે ફરે છે

દુકામાં કહેવાનો આશય એ છે કે ખરા જિજ્ઞાસુવિના તત્ત્વવિદ્ગુરૂને ઓળખવા એ કઠિણકાર્ય છે છતાં જિજ્ઞાસુને ન ઓળખવામાં આવે તેમ પણ નથી. એ રીતે બ્રહ્મમાં નિષ્ઠાવાળા અને શ્રોત્રિય, રાગદ્વેષથી રહિત શ્રીસદ્ગુરૂને શરણે જવું જાતા પુરુષો એમ પણ કહી ગયા છે કે-

ગુરવો बहवः सन्ति शिष्यवित्तापहारिणः ।

गुरवो विरलाः सन्ति शिष्यमन्तापहारिणः ॥

અર્થ—શિષ્યના ધનને હરણ કરે એવાતો અનેક ગુરૂઓ હોય છે પરંતુ શિષ્યના સંતાપને દૂર કરે એવા ગુરૂતો વિરલજ હોય છે જેમ સાચા જિજ્ઞાસુકવચિત્હોય છે તેમ સાચા સદ્ગુરૂ પણ દુર્લભ છે. એશ્રીસદ્ગુરૂ સ્વરૂપની દિશા ખતાવનાર હોવાથી તેમને દૈશિક પણ કહેવામાં આવે છે.

ગુરૂનાં સ્વરૂપનું સંક્ષેપમાં વિવેચન કરી હવે અધિકારીનું વિવેચન કરવામાં આવે છે. અધિકાર સ્વરૂપ સમજવા પ્રથમ મનુષ્યના અંતઃકરણ તરફ દષ્ટિ કરવાની જરૂર છે તત્ત્વજ્ઞાનના આધકારમાં બહિર વસ્તુઓની હિપાધિ છે તે પર આધાર રાખવાની જરૂર નથી. દેહાભિમાની દરેક જીવાત્માના અંતઃકરણમાં મળ, વિક્ષેપ અને આવરણ એવા ત્રણ દોષ હોય છે આ ત્રણે દોષથી કલુષિત અંતઃકરણ ભક્તિનું પણ આધકારી નથી તો જ્ઞાનના આધકાર માટે તો યોગ્ય હોયજ શીરીતે ? વર્તમાન

સમયમા અધિકારની કસોટી દૂર થઇ જવાથી ગમે તે માણસ તત્ત્વજ્ઞાની બની શકે છે માત્ર વાતોમાં; નહિ આચારમાં !! તેથી જીવનમુક્તિ વિવેકમાં ઠહું છે કે-

सर्वे ब्रह्म वदिष्यन्ति संप्राप्ते तु कलौयुगे ।

नानुतिष्ठन्ति मैत्रेय शिश्नादरपरायणाः ॥

અર્થ—કલિયુગ પ્રાપ્ત થતાં સર્વ બ્રહ્મ વદશે. હે મૈત્રિય ! કેમકે તે પ્રમાણે કરશે નહિ. માત્ર શિશ્ન અને ઉદર પરાયણ રહેશે. વળી ગુરુ શિષ્યોની વચ્ચે પણ ધર્મ કરતાં ધનનેા સંબંધ વિશેષ જણાય છે. પંડિતો કે સાધુઓ, મહધારીઓ કે મંદિર-વાળાઓ, અચાર્યો કે ગોસ્વામીઓ, જ્યાં ઉપલક્ષ્ય દષ્ટિ કરીએ ત્યાં ધનવાનોનીજ પ્રતિષ્ઠા અને પૂજા દેખાય છે. આમાં અપવાદ હશેજ પણ કવચિત્ આવા પ્રકારને લઇને “લોભી ગુરુ અને લાલચુ ચેલાઓના સમ્બન્ધોની વૃદ્ધિ થતાં અધિકાર અળગો પડયો છે. છતાં જમને સાચું સુખ જોઇતું હોય તેમણે પોતાના અધિકારને પ્રાપ્ત કરવાને અવશ્ય યત્ન કરવો જોઇએ.

વર્તમાન સમયમાં કર્મ અને ઉપાસના કરતાં મનુષ્યને જ્ઞાનની વાતો જલદી રૂચિ જાય છે. પરંતુ ચિત્ત શુદ્ધિ વિના એ નકામી છે એ ખાખતને તેઓ ભૂલી જાય છે. તેમાં એ હાલના અર્થ પ્રાધાન્ય જમાનામાં તો મનુષ્યને ચિત્ત શુદ્ધ કરવાની અનિવાર્ય અગત્ય છે ચિત્ત શુદ્ધિનેા ઉપાય ખતાવતાં ભગવાન શંકરાચાર્ય મહારાજ કહે છે કે—અપરોક્ષાનુભૂતિમાં.

સ્વવર્ણાશ્રમધર્મેણ તપસા હરિતોષણાત્ ।

સાધનં પ્રમુવેત્પુસાં વૈરાગ્યાદિ ચતુષ્ટયમ્ ॥

અર્થ—સ્વવર્ણને આશ્રમના ધર્મ પાલવા રૂપ તપથી હરિ-પરમાત્મા પ્રસન્ન થાય છે તેથી વૈરાગ્યાદિ ચાર સાધનાની પુરૂષને પ્રાપ્તિ થાય છે. અર્થાત્ ઠર્મ અને ઉપાસના વિના સાધનચતુષ્ટયની પ્રાપ્તિ થતી નથી અને ચાર સાધન પ્રાપ્ત કર્યા વિના તત્ત્વજ્ઞાનના અધિકારી થવાતું નથી. માટે પ્રથમ નિષ્કામ વૃત્તિથી સ્વવર્ણાશ્રમ ધર્મનું જરૂર પાલન કરવું જોઈએ. મનુષ્ય સ્વધર્મનું પાલન કરે છે ત્યારેજ તેના મુનમાં બળ આવે છે મનોબળ વિના જગત્ ભાવના ફેરવી આત્મભાવના થઈ શકતી નથી કદિ ક્રોધને એમ વિચાર આવે કે હવે આવરદા તો પૂછુ થવા આવી. પછી ઠમ કયાં કરીએ? પરંતુ એ ખાનુ નિભે તેવું નથી. મનુષ્ય સાચા દિલથી થોડાં પણ ઠર્મ કરી ધર્માચરણ કરે છે તો શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર સ્વમુખેજ કહે છે કે- સ્વભાગ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો મયાત્ ॥ ભક્તિપૂર્વક વેદોક્ત ધર્મોચાર પાળનારને તે સ્વદેય ધર્મ પણ મહાન્ ભયથી રક્ષણ કરે છે. માટે ઠર્મ કરવાથી મળ નામનો દોષ દૂર થાય છે અને ઉપાસના કરવાથી મનની એકાગ્રતા થતાં વિક્ષેપ દોષ દૂર થાય છે. પાપ અને અંચળતા નાશ પામ્યા પછી જને કેવલ આવરણ માત્ર છે અને વિવેક દિયાર સાધન જેનું વિવેચન આગળ આવે છે તે સંયુક્ત જે પુરૂષ તે અધિકારી છે. (૨-૩-૪)

કેવળ સ્વસ્વરૂપનું અજ્ઞાન અને સાધન ચતુષ્ટય સંપન્ન અધિકારી કહેવાય છે. પરંતુ તેવો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવામાં

મનુષ્યને ત્રણ પ્રકારનાં અભિમાન આડે આવે છે. તે તે ત્રણે અભિમાનો દૂર થવાં જોઈએ. એક પ્રકારથી જોઈએ તે મનુષ્ય જે કર્મ, સંકલ્પ કે નિશ્ચય કરે છે તેની અસર તેના શરીરથી બુદ્ધિ પર્યંત થાય છે. પણ કેવળ બહિર્મુખ પુરૂષો આ બાબત બાંધી શકતા નથી. તેવાની સમગ્ર ભાવે સ્થૂળ રીતથી લખવામાં આવે છે કે નિબંધામ કર્મશરીરની સ્થૂળશરીરની શુદ્ધિ કરે છે. ભક્તિ, ઉપાસના, સૂક્ષ્મ, લિંગ-શરીર ઉપર વધારે અસર કરે છે અને જ્ઞાન-તત્ત્વજ્ઞાન કારણ શરીર ઉપર અસર કરે છે. આનો અર્થ મુખ્યત્વે એજ સમજવાનો છે કે જે પુરૂષ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ શરીરનું અભિમાન શિથિલ થયું છે તે પુરૂષજ્ઞ તત્ત્વજ્ઞાનમાં શ્રદ્ધા ધારી શકે છે. અને તે સંસારથી ઉપરામ થઈ તદ્વિજ્ઞાનાર્થ સ ગુહ્યમેવાભિગચ્છેત્ । ‘ તે બ્રહ્મ સ્વરૂપના જ્ઞાન માટે આચાર્ય પાસે જાય એ વેદ વચનને અનુસરી શ્રીસદ્ગુરૂની પાસે જાય છે. શિષ્યે ગુરૂની પાસે જઈ કેવા ઉદ્દગાર (બતાવવાના નહિ, અંતઃકરણના પૂર્ણ ઉમળકાથી) કાઢવા જોઈએ તે આચાર્ય ભગવાન્ શ્રી શંકરાચાર્ય મહારાજ વિવેકચુડામણિ નામે નિબંધમાં કહે છે.

ब्रह्मनन्दरसानुभूतिकलितैः पूर्वैः सुशीतैःसितै-

रुष्मद्वाकलशोज्झितैः श्रुतिसुखैर्वाक्यामृतैः सेचय,

संतप्तं भवतापदावदहनज्वालाभिरेनं प्रभो

धन्यास्ते भवदीक्षणक्षणगतेः पात्रकृताः स्वीकृताः ॥

અર્થ—હે પ્રભો ! સંસારના આધ્યાત્મિક વિગેરે *ત્રણ તાપ રૂપ દાવાગિની જવાલાઓથી તપાયમાન થએલો હું આપને શરણે આવ્યો છું તો આપશ્રી મારા ઉપર; તત્ત્વમર્યાદિ મહાવાક્ય રૂપ શ્રુતિ જેમાં મુખ્ય છે, તથા સર્વ રસોથી ઉત્કૃષ્ટ જે પ્રદ્ધાનંદ રૂપ રસ તેના અનુભવ વડે સુંદર છે, તેમજ જે પવિત્ર અને ખડુજ શીતલ છે, વળી ઉજવળ અર્થાત્ સંશય વિષયચરહિત છે તથા આપની વાણીરૂપી કળશમાંથી નીકળેલ, મહાવાક્ય રૂપ અમૃત સિંચન કરીને મને શાન્તિ આપો. સંસાર સમુદ્રથી ભય પામેલો અત્યંત અઘૈર્યયુક્ત અધિકારી પુનઃ પ્રાર્થના કરે છે કે—

કથં તરેયં ભવસિન્ધુ મેનં

કા વા ગતિર્મે કતમોઽસ્ત્યુ પાયઃ ।

જાને ન કિંચિત્કૃપયાવ માં પ્રભો

સંસારદુઃસ્વક્ષતિમાતનુષ્વ ॥

અર્થ—હે ભગવન્ ! આ સંસાર સમુદ્રને હું કેવી રીતે તરું ? અર્થાત્ આનંદ સ્વરૂપ પરમાત્માને શી રીતે પ્રાપ્ત થાઉં ?

* સ્વસંઘાતથી બિન હોય અને ચક્ષુ ઇન્દ્રિયને વિષય હોય તેને અધિભૂત કહીએ; તેનાથી જે દુઃખ થાય તે, ચોર, સિંહ, વ્યાઘ્ર, સાપ, વિગેરેથી, થનાર દુઃખ અધિભૂત કહેવાય છે.

સ્વસંઘાતથી પૃથક હોય અને ચક્ષુ ગાયર ન હોય તેને અધિદૈવ કહીએ તેનાથી જે દુઃખ થાય તે, દુઃકાળ, અતિવૃષ્ટિ, મહામારી વિગેરેથી થનાર દુઃખ અધિદૈવ કહેવાય છે.

આત્માને આશ્રયે રહેનાર સૂષ્ણ અને સૂક્ષ્મ શરીર તે અધ્યાત્મ કહેવાય છે તેનાથી જે દુઃખ થાય તે, મનનાં સર્વ દુઃખ અધ્યાત્મ દુઃખ કહેવાય છે.

અગર મારી શી ગાતે થશે ? સંસાર સમુદ્રમાંથી પાર પડવાનો ઉપાય કયો છે ? હું તો કાંઈ જાણતો નથી હે સ્વામિનૃ ! આપ કૃપાવડે મારૂં રક્ષણ કરો અને સંસાર દુઃખ (જન્મ મરણ) નેા સર્વથા નાશ કરો.

ઉક્ત પ્રકારે દીનવાણી બોલતા શરણે આવેલા શિષ્યને પ્રથમ તો શ્રીસદ્ગુરુએ આશ્વાસન આપવું. કેવા શબ્દ દુઃખી શિષ્યને કહેવા તે વાત પણ આચાર્યશ્રી ઉક્ત નિબંધમાં જ સમજાવે છે કે—

મા મૅષ્ટ વિદ્વંસ્તવ નાસ્ત્યપાય
સંસારસિન્ધોસ્તરણેઽસ્તુપાયઃ ।
યે નૈવ યાતા યતયોઽસ્ય પારં
તમેવ માર્ગં તવ નિર્દિશામિ ॥

અર્થ—હે વિદ્વન્ ! તું ભય પામીશમાં. તારો નાશ કદાપિ થવાનો નથી. જે કે અત્યન્ત વાંછિત મોક્ષસ્વરૂપ અપરોક્ષ જ્ઞાન અત્યન્ત દુઃસાધ્ય છે તો પણ સંસાર સમુદ્ર તરવાનો ઉપાય છે. જે માર્ગ વડે યતિયો : (વિવિદિધા અને વિદ્રત્સંન્યાસીઓ) આ સંસાર સમુદ્રના પારને પામ્યા છે, તેજ માર્ગને-ઉપાયને હું તારા પ્રતિ કથન કરું છું. આ સંસાર કેવળ કલ્પના રૂપ છે. અને મિથ્યા છે. દુઃકામાં સંસાર ત્રયકાળમાં નથીજ. સર્વ મનુષ્યો કલ્પનાનાં પૂતળાં છે. અને કલ્પનારૂપ દોરીપર નૃત્ય કરી રહેલ છે, જેમ એક નાટકમાં ભિન્ન ભિન્ન પાત્રો સુખના, દુઃખ

મા, જન્મવાના, મરવાના, હર્ષના, શોકના, વિજયના, પરાજયના, ચોરીના, ચાડીના, નિમકહલાલીના, નિમકહરામીના, સતીના, વ્યભિચારીના, રાજના, રંઠના, લોભીના, ઉદારના, આદિ અનેક પ્રયોગો ભજવી ખતાવે છે. પરંતુ યથાર્થ વિચાર કરતાં તે એકજ કવિની કલ્પના જ છે તેજ પ્રમાણે સંસારમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન જીવોનાં અનાદિ કાળના કર્મોના પરિપાક થતાં ફલના ભોજતા રૂપે. (વસ્તુતઃ અભોક્તા) एकोऽहं बहुस्याम હું એક બહુરૂપે થાઉં. એ કલ્પનાથી આ સંસાર પ્રકટ થયો છે. એટલે એકજ પરમાત્માએ નાટકના વેષ માત્ર લીધા છે. વસ્તુતઃ તે આનંદ સ્વરૂપ છે. (૫)

હે ગુરુદેવ ! જ્યારે દુઃખ અને દુઃનિયાં બેઠી નથી. કેવળ પરમાત્માજ નૃત્ય કરી રહેલ છે. તો સંસારમાં સુખ, દુઃખ, હર્ષ, શોક, લાભ, હાનિ, વિગેરેના યોગે રાગ, દ્વેષ કલેશ વિગેરે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે અને સર્વ ક્રોધ તેનો પોઠાર ઠરે છે, એશું નાટકના એકટર જેવું છે ? આ બાબત એકાએક અંતઃકરણમાં દબ થતી નથી, એટલું જ નહિ. પણ આમ છે, એ સમજાતુંએ નથી. તો આપ કૃપા કરી એ બાબત જેમ સ્પષ્ટ સમજાય તેમ ખતાવો તે માટે કેવા ઉપાય કરવા બોધ્યે ? અર્થાત્ મનુષ્ય પોતાના જીવનનો કેવો ક્રમ ગોઠવે કે જેના યોગે જેમ જેમ સમય બય તેમ તેમ વિકાશ થતાં થતાં જન્મ મરણના પ્રચંડ પ્રવાહમાંથી જીવાત્મા ધીમે ધીમે આત્મસ્વરૂપ કિનારા તરફ ઘસડાતો બય ? અને વિશ્વ જેને દુઃખનું નિદાન ગણવામાં આવે છે તેમાંથી મુક્ત થાય ? (૬)

શિષ્યનો આવા પ્રકારનો પ્રશ્ન સાંભળી સદ્ગુરુ કહે છે ભાઈ ? તુને ધન્ય છે, તારા અંતઃકરણમાં જે શુભેચ્છા પ્રકટ થઈ છે એ જ્ઞાન અથવા શ્રીપરમાત્મદર્શનના દ્વારનું પ્રથમ પગથીજ છે. આ શુભેચ્છાને જન્મ જન્મ પોષવામાં આવે છે તેમ તેમ અન્ય સંસારી સુખ સમ્પન્ન થી ઇચ્છાઓ શિથિલ થઈ ધીમે ધીમે શાન્ત થતી જાય છે અને શુભેચ્છા દઢ થતાં સુવિચારો પ્રકટ થવા લાગે છે; પરિણામે જીવાત્મા પોતાના (સ્વાત્મ) સ્વરૂપમાં સમાય છે, જેને પરિણામે જન્મ મરણનો ત્રાસ નાસ પામે છે. પરંતુ આ બાબતની વ્યવસ્થા સમજવી જોઈએ. આજ કાલ આત્મ સ્વરૂપની વાતો કરનાર ઘણા છે. અને આત્માને શુદ્ધ, પુદ્ગલ, મુક્ત, નિર્લેપ, અકર્તા આદિ સ્વરૂપે કહે છે. આ વાત વેદોક્ત હોવાથી તે બાબત ખોટી નથી. પરંતુ એ સ્વરૂપનો અનુભવ થવો જોઈએ. અનુભવ થવા ન દેનાર વચ્ચે વાસના-મનો-મય સંસાર ભાવના વ્યવધાન (અંતરાયભૂત) છે. તેનો ક્ષય જ્યાં સુધી કરી શકીએ નહિ. ત્યાં સુધી તત્ત્વ જ્ઞાનની વાતોથી કોઈ જાતનો ફાયદો થતો નથી. પરંતુ જન્મ મરણનો પ્રવાહ અને દુઃખ-ખંડનાં રહે છે માટે વાસનાનાં બંધન જરૂર છોડવાં જ જોઈએ. જેવાં દોરડી વિગેરેનાં બહારનાં બંધન સ્પષ્ટ દેખાય છે તેમ વાસના બંધ દૃશ્ય હોત તો સ્થૂલ સાધનો વડે તે કાપી શકાત. પરંતુ વાસના એ ઠંદપના અથવા ભાવના માત્ર છે તેને ફેરવનાર માત્ર વિચાર યુક્ત તેનાથી વિરુદ્ધ ભાવના જ છે. પરંતુ બહિર્બુદ્ધ વૃત્તિવાન જીવાત્મા આ બાબત સમજી શકતો નથી માટે તેને સ્થૂલ અવલંબન લેવું જ પડે છે. જેથી શ્રીસદ્ગુરુ

આગળ આવેલ જીવાત્માને વેદાન્ત વિચાર દુઃખમાંથી છૂટવા આધાર ખતાવે છે. અને વેદાન્ત વિચાર ઠેણું ઠેવી રીતે કરી શકે એ સર્વ વ્યવસ્થાક્રમથી સમજાવતાં કહે છે કે આ સર્વ સંસાર પરમાત્મા સ્વરૂપ છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખ. (૭)

વેદાન્તના મુખ્યત્રયો તો દશ ઉપનિષદ્, બ્રહ્મસૂત્ર, અને શ્રી ભગવદ્ ગીતા છે. પરંતુ તે વિના અદ્વૈતતત્ત્વને સમજાવવા અનેક ત્રયોનું ત્રંથન થયું છે. પણ આત્મસ્વરૂપ, દેશ, કાલ, અને વસ્તુથી અપરિચિન્ન હોવાથી, તેમજ મન, વાણીનો અવિષય હોવાથી, એકાએક લક્ષમાં આવી શકતું નથી. તેથી દ્વૈત દષ્ટિ વાળાઓ તેના ઉપર જમ જમ તર્ક કરતા ગયા તેમ તેમ આત્મ સ્વરૂપને લક્ષ્યાર્થથી સમજાવવા સાડ અનેક ત્રંથો લખાયા છે, અને તર્કજળનો પણ પ્રચંડ પ્રવહ વહે છે. એ શબ્દનો આડંબર તર્કવાદીઓને માટે છે. જે સરલ જિજ્ઞાસુ છે તેમને માટે કૃપાળુ બ્રહ્મવેત્તા પુરૂષોએ સરલ રીત્યા આત્મ સ્વરૂપ સમજાય એવી પણ યોજના કરેલી છે. અદ્વૈત અગર બ્રહ્મ એ કેવળ ભાવના જ છે, અને શ્રીપરમાત્માની બે કૃપા થાય તો એ ભાવના સહજે સમજી જવાય તેવી પણ છે એ ભાવના સમજવા વેદાન્તના ત્રયો એવા બેઠાએ. વ્યવહારમાં જમ અમુક પદ પ્રાપ્ત કરવાને અમુક પ્રકારના જ્ઞાનની જરૂર છે તેમ ત્રયો વાંચવામાં પણ અધિકારની અગત્ય છે; તેટલા માટે વિદ્વાનો ત્રંથના આરંભમાંજ પ્રથમ અનુબંધની યોજના કરે છે. એમ કરવામાં આશય એ હોય છે કે, મનુષ્ય તે ત્રંથનો અભ્યાસ આરંભતા પહેલાં પોતાના અધિકારને સમજી લે. એ અધિકાર હોય તો ત્રંથમાં પ્રવેશ

જલદી થાય છે, અને અધિકારમાં ખામી હોય છે તો ગ્રંથમાં પ્રવેશ થતો નથી. જંને અક્ષર જ્ઞાન છે તે દરેક વ્યક્તિ ગ્રંથ વાંચી શકે છે. એ રીતે ગ્રંથ પ્રવેશ કહેવાનો આશય નથી. પરંતુ ગ્રંથકારે જે લક્ષ રાખી ગ્રંથ લખ્યો છે તે પ્રમાણે વિચાર કરી તે લક્ષપર જવું એનું નામ ગ્રંથપ્રવેશ છે. તો પ્રથમ અનુબંધ સ્પષ્ટ સમજવા બેઠીએ.

અનુબંધમાં ચાર પ્રકાર છે (૧) વિષય (૨) પ્રયોજન (૩) અધિકારી (૪) સમ્બન્ધ તેમાથી પ્રથમ વિષયનો વિચાર કરીએ પ્રારંભપૂર્વક કહે કે શાસ્ત્રજપ્રમાણિવર્ત્યાજ્ઞાનગોચરઃ અભિધેયઃ । (વિષયઃ) અર્થ શાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન થનાર પ્રમા (જ્ઞાન) વડે નિવર્ત્ય (દૂર થવા યોગ્ય) અજ્ઞાન ગોચર (ભાસતી વસ્તુ) અર્થાત્ નામ રૂપાત્મક જગત્ સત્ય સમગ્રય છે તે; શાસ્ત્ર વિચારથી ઉપજેલ પ્રમા (જ્ઞાન) દૂર કરી, સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મને સમગ્રવે એ વિષય યર્મર્થમધિકૃત્ય પુરુષઃ પ્રવર્તતે તત્પ્રયોજનમ્ । જે અર્થને મુખ્ય સમગ્ર પુરુષ પ્રવૃત્તિ કરે તે પ્રયોજન કહેવાય છે. અર્થાત્ સંસારના દુઃખથી કંટાળી સત્ય અથવા અખંડ સુખ મેળવવા સાર કોઈ જીવ તત્પર થાય ત્યારે “ પરમાનંદની પ્રાપ્તિ ” એ તેનું પ્રયોજન ગણાય છે, પ્રયોજનપ્રાપ્તિકામોડધિકારી । પ્રયોજનને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળો પુરુષ અધિકારી કહેવાય છે. અર્થાત્ જે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા નિશ્ચય કર્યો હોય તેની નજદિક જવાય એ પ્રમાણે પોતાનો જીવન વ્યવહાર ચલાવે તેજ ખરો અધિકારી છે. વસ્તુદ્વયસંયોગઃ સમ્બન્ધઃ ॥ એ વસ્તુઓનો સંયોગ તે સમ્બન્ધ કહેવાય છે. તેના ઘણા પ્રકાર છે દાખલા તરીકે ગ્રંથ અને જ્ઞાનનો જન્ય જગત્

ભાવ સમ્બન્ધ છે. ત્રંથ જ્ઞાનનો જનક અને જ્ઞાન જન્ય છે. (જનક-ઉત્પન્ન કરનાર. જન્ય-ઉત્પન્ન થનાર.) અધિકારી અને જ્ઞાનનો પ્રાપક પ્રાપ્ય ભાવ સમ્બન્ધ છે અધિકારી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર (પ્રાપક) છે અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થનાર (પ્રાપ્ય) છે. વિગેરે બુદ્ધિમાન પાસેથી સમજી ડાઘા માણસે “ હું સમજ્યો ” એવા પ્રકારના અભિમાનને દૂર કરવું.

જેને પોતાના સ્વરૂપની સમજણ ન હોય અને જે ચાર સાધનયુક્ત હોય તેને અધિકારી કહેવામાં આવે છે ઉપર અધિકારીનું લક્ષણ કહેલ છે તેથી પ્રાણે તે સમજી જશે. પરંતુ જેમને લક્ષમાં રાખી આ પ્રવૃત્તિ કરી છે તેની સમજણ માટે અત્યંત તેજ બાળત સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે. અધિકારીને જે સાધનોની અગત્ય છે તે સાધનો અધિકારનો પરિપાક કરનાર છે અને બીજા ચાર સાધનો પ્રયોજનની પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડનાર છે એમ આઠ સાધનોનો વિસ્તાર કરવામાં આવે છે જે આઠ સાધનો મનમાં દૃઢ થતાંજ આ વિશ્વ વિશ્વંભર રૂપે સમજાય છે. (૯-૧૦-૧૧)

કાયદાનું જ્ઞાન મેળવ્યા છતાં જે પરીક્ષા ન આપે અગર હુકમ ન મેળવે ત્યાં સુધી કોર્ટમાં જઈ વકીલાત કરી શકાતી નથી. તેજ પ્રમાણે વિવેકાદિ સાધન ચતુષ્ટયને બ્રહ્મયા છતાં વ્યવહાર શાળામાં પરીક્ષા આપી પાસ ન થાય ત્યાં સુધી અધિકાર ગણતો નથી. માટે જિજ્ઞાસુંએ ચાર સાધનોને સમજી આચારમાં ઉતારવા યત્ન કરવો જોઈએ. ત્યારેજ અધિકાર દૃઢ થાય છે. કેવળ વાતો કરવાથી નહિ. તે ચાર સાધનો અને તેનાં

સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. (૧) વિવેક (૨) વૈરાગ્ય (૩) શમાદિષ્ટ સંપત્તિ (૪) સુમુક્ષુતા પ્રથમ વિવેકનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે

(૧) નિત્યાઽનિત્યસ્તુવિવેકઃ । ત્રાણં કાળમાં નાશ ન પામં તે નિત્ય અને જ્ઞાને કરીને બાધ થાય તે અનિત્ય એ બે ઉપકાર ખરાખર સમજાય તેનું નામ વિવેક. જેમ બીજામાં સંપૂર્ણ વૃક્ષ રહેલું છે તેમ વિવેકમાં સર્વ સાધન રહેલાં છે. બીજને જમીનમાં વાવી જળવડે પોષવામાં આવે તો વૃક્ષરૂપ બની પરિણામે ફળ આપે છે તેમ વિવેકને પણ અંતઃકરણમાં દૃઢ કરીને જે નિઃશય રૂપ જળવડે તેને પોષવામાં આવે તો સર્વ સાધનોનો વિકાસ થાય છે. વિવેકની જાગૃતિનું નિશાન એ છે કે સંસાર તરફની આસક્તિ શિથિલ થતી જાય છે તેથી જ્યાંનુવી એવું સમજવામાં ન આવે ત્યાંસુધી વિવેકની દૃઢતા માટે ચતન કરવો જોઈએ.

(૨) હૃદ્યામુત્તાર્થફલભેગવિરાગઃ । આ લોક અને પરલોકના શબ્દાદિ વિષયોના ભોગમાં નીરસબુદ્ધિ તેનું નામ વિરાગ ને તેનો ભાવ તે વૈરાગ્ય કહેવાય છે. જેમ વિવેક એ બીજ છે તેમ વિરાગ એ અંકુર છે. આ લોકથી લઇને બધાં લોક સુધી સર્વ જયારે નાશવન્ત છે તો પછી તેના ભોગોની આશા પરિણામે દુઃખદાયકજ થાય તેથી બુદ્ધિમાને તેનો પ્રથમથીજ ત્યાગ કરવો એ વધારે ઉત્તમ છે. વિરાગના આવિર્ભાવનું નિશાન એ છે કે સંસારના સુંદર ભોગ તેના મનને આકર્ષી શકતા નથી તેમજ અન્ય રીતે વિવેક વૈરાગ્યની એ પણ કસોટી છે કે સંસારના પદાર્થોનો સયોગ અને વિયોગ થયા છતાં જિજ્ઞાસુના મનમાં હર્ષ શોક થતા નથી પદાર્થોનો લાભ અને હાનિ થતાં હર્ષ શોક જોટલા ન્યૂન થાય

તેટલી વિવેક વૈરાગ્યની સત્તા દૃઢ સમજવી. વિવેક વૈરાગ્યની છાપ આપણા અંતઃકરણમાં પાડવા સારૂ જ તેનો અભ્યાસ કરવો અન્યને સમજાવવા કે દેખાડવાના ભાવને અંતરમાં અવકાશ આપવો નહિ, જો એમ થશે તો બધી બાબત કેવળવાણીમાંજ રહી જશે. એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

(૩) સંપત્તિ ‘છ’ છે (૧) શમ, (૨) દમ, (૩) શ્રદ્ધા, (૪) સમાધાન, (૫) તિતિક્ષા, (૬) ઉપરામ. વ્યવહારમાં સંપત્તિ વિના મનુષ્ય સંસારનાં સુખાભાસ સાધવો પણ જ્યારે મેળવી શકતો નથી તો પરમાર્થમાં સત્ય સુખ આપનારાં (ખરી રીતે તે તરફ દોરી જનારાં) સાધવો સંપત્તિ-પર સંપત્તિ વિના શી રીતે મેળવી શકાય ‘નજ મેળવાય. માટે પર સંપત્તિ જરૂર સાધ્ય કરવી જોઈએ. માટે અત્રે તેના લક્ષણો કહી સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે.

(૧) આત્મપ્રાપ્તિનકવેદાન્તવાક્યાર્થવિચારેતરચિન્તા ત્યાગઃ શમઃ । અથવા મનો નિમ્નહઃ શમઃ અગર સ્વલક્ષ્ય મનસો નિયતાવસ્થા શમઃ । વા લૌકિક વ્યાપારાન્ મનસ ઉપરમઃ શમઃ । અર્થો—આત્મ પ્રાપ્તિને ઉત્પન્ન કરનાર વેદાન્ત વાંક્યોના વિચાર વિના અન્ય સર્વ ચિન્તાઓનો ત્યાગ કરવો તેનું નામ શમ છે. અથવા મનનો નિમ્નહ કરવો તે શમ. અગર પ્રત્યક્-અંતરાત્મામાં મનની નિયતાવસ્થા-નિરંતર સ્થિતિ તેને શમ કહે છે. વા લૌકિક વ્યાપારથી મનની ઉપરામતા તેને શમ કહે છે.

(૨) અનાત્મસ્વરૂપ શ્રવણસ્પર્શનદર્શનાદાવપ્રવૃત્તિર્દમઃ । અથવા દ્વિત્રિય- નિમ્નહઃ દમઃ અગર ઉભયેષામિન્દ્રિયાણાં વિષયેભ્યઃ પરાવર્ત્ય સ્વસ્વગોચરકો સ્થાપનં દમઃ । વા બ્રાહ્મ કરણાનામુપરમો દમઃ । અર્થો—અનાત્મસ્વરૂપ

જડ-નું અવલુ-સાંભળવું, સ્પર્શ ન અડકવું, દર્શન-જોવું વિગેરેમાં. પ્રવૃત્તિ ન કરવી એ દમ કહેવાય છે. અથવા ધ્વનિદ્રયોનો નિગ્રહ કરવો તે દમ. અગર ખેડ પ્રકારની (કર્મેન્દ્રિય અને જ્ઞાનેન્દ્રિય) ધ્વનિદ્રયોને વિષયમાંથી પાછીવાળી પોત પોતાના ગોલકમાં સ્થાપન કરવી તે દમ કહેવાય છે. વા ખહારનાં કરણો-સાધનોનો ઉપરામ તે દમ કહેવાય છે.

(૩) ગુરુવદાન્તેષ્વાસ્ત્યબુદ્ધિઃ શ્રદ્ધાઃ । અથવા નિગમાચાર્ય-વાક્યેષુ ભક્તિઃ શ્રદ્ધા । અગર સર્વત્રાસ્તિકતા શ્રદ્ધા । અર્થો—શુદ્ધ અને વેદાન્તમાં આસ્તિક બુદ્ધિ એ શ્રદ્ધા કહેવાય છે. અથવા વેદ અને આચાર્યનાં વાક્યોમાં ભક્તિ તે શ્રદ્ધા અગર સર્વત્ર આસ્તિકતા તે શ્રદ્ધા કહેવાય છે.

(૪) વેદાન્તાવિચારવિરોધીક્ષોભાદિદ્વન્દ્વસહનં તિતિક્ષા । અથવા અપ્રતીકારપૂર્વકં ચિન્તાવિલાપરહિતંચ સર્વદુઃખાનાં સહનં તિતિક્ષા । અગર દ્વન્દ્વ સહનં તિતિક્ષા । અર્થો—વેદાન્ત વિચારમાં વિરોધ કરનાર ટાઢ અને તાપ વિગેરે દ્વન્દ્વ-જોડકાં-નું સહન કરવું. તે તિતિક્ષા. અથવા. અપ્રતીકારપૂર્વક-ઉપાય વિના અને ચિન્તા તથા વિલાપ રહિત સર્વ દુઃખો સહન કરવાં એ તિતિક્ષા કહેવાય છે. અગર દ્વન્દ્વ-જોડકાં (માન અપમાન, લાભહાનિ, સુખ દુઃખ) નું સહન કરવું એ તિતિક્ષા કહેવાય છે.

(૫) બુદ્ધેઃ સ્થિરાકરણં સમાધાનમ્ । અથવા સમ્યક્ષ્યે ચિત્તેન્કાશ્યં સમાધાનમ્ । અગર શુદ્ધે વ્રંદ્ધાણિ બુદ્ધેઃ સર્વદા સ્થાપનં સમાધાનમ્ । વા ત્રિવિદ્યસ્યપ્રમાદત્યાગેન મનઃ સ્થિતિઃ સમાધાનમ્ । અર્થો—બુદ્ધિને સ્થિર રાખવી-નિશ્ચય ઉપર દૃઢ રહેવું એ સમાધાન કહેવાય છે. અથવા

પરમાત્મ સ્વરૂપમાં ચિત્તની એકાગ્રતા કરવી એ સમાધાન. અગર શુદ્ધ પ્રજ્ઞમાં બુદ્ધિની સદાય સ્થાપના તે સમાધાન. વા નિદ્રા, આલસ્ય અને પ્રદામાદનો પરિત્યાગ કરી મનને સ્વરૂપમાં સ્થિર રાખવું એ સમાધાન કહેવાય છે.

(૬) શરીરસ્થિત્યુપાયાન્ શુદ્ધાન્નપ્રહૃણાદન્યત્ર લૌકિકૈર્વૈદિકકર્મણો હાનં વેદાન્તેષુ પ્રવૃત્તિશ્ચ ઉપરામઃ । અથવા સ્વધર્માનુષ્ઠાનમેવ ઉપરામઃ । અગર વૃત્તેર્ગત્યાગાલમ્બનં ઉપરામઃ । વા જ્ઞાનાર્થ વિદિતનિત્યાદિકર્મ સંન્યાસ ઉપરામઃ । અર્થો—શરીરની સ્થિતિ માટે શુદ્ધ અને પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય સિવાય, બીજાં લૌકિક વૈદિક સર્વ કર્મના ત્યાગ પૂર્વક વેદાન્તમાં પ્રવૃત્તિ તેનું નામ ઉપરામ છે. અથવા સ્વધર્મનું અનુષ્ઠાન એજ ઉપરામ છે. અગર વૃત્તિને ખાલ્ય આલંબનથી રહીત કરવી એ ઉપરામ, વાં તત્વજ્ઞાનમાટે નિત્યાદિ વિદિત કર્મને સંન્યાસ તે ઉપરામ કહેવાય છે. ઉપર કહેલી છ સંપત્તિ મળીને એકજ સાધન ગણાય છે, એટલે તે ત્રીજું છે.

(૪) યોથું સાધન મુમુક્ષુતા છે. અવિચાતત્કાર્યનિવૃત્તિઃ ।ક્ષાતમિચ્છુર્મુમુક્ષુઃ તસ્ય ભાવઃ મુમુક્ષુતા । અથવા સંસારબન્ધનિર્મુક્તયે વા સુદૃઢા બુદ્ધિઃ સા મુમુક્ષુતા । અગર અજ્ઞાનકલ્પિતાન્ અહંકારાદવેદાન્જ્ઞાન્ બન્ધાન્ સ્વસ્વરૂપાવબોધેન મોક્ષમિચ્છા મુમુક્ષુતા । વા નિત્યશુદ્ધમુક્ત સત્યસ્વભાવબ્રહ્મજ્ઞાનં મોક્ષસ્ય કારણમિત્યુપશ્રુત્ય તર્જિજ્ઞાસા મુમુક્ષુતા । અર્થો—અવિધા અને તેના કાર્યની નિવૃત્તિ એ મોક્ષ, તેની ઇચ્છા કરે તે મુમુક્ષુ તેનો ભાવ મુમુક્ષુતા. અથવા સંસારબંધથી મુક્ત થવાની જે દૃઢ બુદ્ધિ તે મુમુક્ષુતા. અગર અજ્ઞાનથી કલ્પિત અહંકારથી દેહસુધીના બંધોને સ્વસ્વરૂપના બોધ વડે મૂકવાની

ધન્ધા તે મુમુક્ષુતા, વા નિત્ય, શુદ્ધ, મુક્ત, સત્ય સ્વભાવ ધર્મ જ્ઞાન એજ મોક્ષનું કારણ છે એમ વેદાન્ત દ્વારા સાંભળી તેને જાણવાની ધન્ધા થવી તે મુમુક્ષુતા, તેનું બીજું નામ જિજ્ઞાસા પણ કહેવામાં આવે છે અને જિજ્ઞાસાવાળાને જિજ્ઞાસુ પણ કહે છે. વિવેકથી લઇને મુમુક્ષુતા સુધીનાં ચાર સાધનો ઉપરાંત. શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન અને તત્પદ તથા ત્વંપદનું શોધન એ ચાર મળી આઠ સાધનો કહેવાય છે. એ આઠ સાધનો જ્ઞાનમાં ઉપકારક છે. તેનું સપ્રેમ અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે તો સર્વ જગત જગદીશ્વર રૂપે ભાસે છે. (૧૨-૧૩-૧૪-૧૫)

અભ્યાસ પૂર્વક કરેલા અનુભવથી બુદ્ધિનો વિકાસ થાય છે. તેથી ઉક્ત ચાર સાધનોનો અભ્યાસી પુરૂષજ હવે કહેવામાં આવનારો ચાર સાધનોનો સદુપયોગ કરી શકે છે. પાયા વિનાનું મકાન જમે તેવું ભવ્ય દેખાતું હોય છતાં સહજ આંચકો વાગતાં પડી જાય છે. તેમ સાધન સંપન્નતા વિના વેદાન્તનું શ્રવણ માત્ર વાણીમાં રહી જાય છે અને સહજ દુઃખમાં મન ગભરાય જાય છે માટે સાધન સંપન્ન થઇને શ્રવણાદિ ચાર સાધનોનો અભ્યાસ કરવો અગત્યનો છે એમ સમજી અત્ર તેની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે તેનાં નામો પ્રથમ કહેલ છે ક્રમથી અને તેનાં લક્ષણ કહેવામાં આવે છે.

(૧) વેદાન્તાનામદ્વિતીયે વ્રહ્મણિ તાત્પર્યવધારણાનુકૂલમાનસી ક્રિયા શ્રવણમ્ । અથવા ધ્રોઞ્ચિયવ્રહ્મણિષ્ઠગુરુમુખાત્ શ્રુતિવાક્યાર્થવિજ્ઞાનં શ્રવણમ્ । અર્થો વેદાન્તનું એક વ્રહ્મમાં તાત્પર્ય છે તેનો નિશ્ચય કરવા, તેને એનુકૂલ માનસીક ક્રિયા તેનું નામ શ્રવણ. અથવા.

શ્રોત્રિય પ્લહનિષ્ઠ સદ્ગુરના મુખથી શ્રુતિવાક્યોના અર્થનું વિજ્ઞાન સાંભળવું તેનું નામ શ્રવણ.

(૨) શ્રુતસ્વાર્થસ્યોપપત્તિભિઃ ચિન્તનં મનનમ્ । અથવા સાધક-
વાચકપ્રમાણોપન્યામરૂપયુક્તિભિસ્તદર્થાનુચિન્તનં મનનમ્ । અર્થો-સાંભળેલ
અર્થનું હેતુ-યુક્તિ વડે ચિન્તન કરવું તેનું નામ મનન. એથવા
સાધક બાધક અનુમાન, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ, અનુપલબ્ધિ વગેરે
પ્રમાણોના વિચારરૂપ યુક્તિ વડે શ્રુતિના અર્થનું ચિન્તન કરવું
એ મનન કહેવાય છે.

(૩) વિજાતીયપ્રત્યયતિરસ્કારેણ સજાતીયપ્રત્યયપ્રવાહીકરણં નિદિધ્યા-
સનમ્ । અથવા શ્રુતાર્થસ્ય નૈરંતર્યેણ દર્ષિકાલમનુસંધાન નિદિધ્યાસનમ્ ।
અર્થો જગતની સત્યતાને ભાવ એ વિજાતીય પ્રવાહ છે તેના જ્ઞાનનો
તિરસ્કાર કરી (મનમાંથી કાઢી નાખી) આત્મસ્વરૂપ સત્ય છે
એવી અખંડ ધારા ચલાવવી એ સજાતીય પ્રવાહ છે તેને વહેવ-
રાવવો એ નિદિધ્યાસન કહેવાય છે. અથવા-જે આત્મ અભેદનો
અર્થ સાંભળ્યો છે તેનું નિરંતર, દીર્ઘકાળ સુધી અનુસંધાન
કરવું તેનું નામ નિદિધ્યાસન છે. એને જગતે મનુષ્ય બરાબર
આચારમાં ઉતારે છે ત્યારે આ સંસાર પરમાત્મરૂપ સ્થમબ્ધ છે. ૧૬

અંતિમનાં ચાર સાધનોમાંનું ચોથું સાધન તત્પદ અને
ત્વ'પદનું શોધન એ છે તત્ત્વમસિ. એ વેદનું માહાવાક્ય છે. તેમાં
તત્પદ, ત્વ'પદ અને અસિ એવાં ત્રણ પદ છે તત્પદ એ ઇશ્વર
વાચક છે અને ત્વ'પદ એ જીવ વાચક છે. અને અસિ પદમાં
તેની એકતા છે. પરંતુ પ્રથમ તત્પદ અને ત્વ'પદનું શોધન કરવું
પડે છે. સામાન્ય રીતે માયા ઉપાધિવાળો ઇશ્વર કહેવાય છે.

અને અવિદ્યાંરૂપ ઉપાધિ યુક્ત જીવ કહેવાય છે. માયા અને અ-
વિદ્યાનું વિવેચન આગળ આવવાનું છે જેથી અને કરેલ નથી.
એ ઉભય ઉપાધિ માયા અને અવિદ્યા બાદ કરીએ તો તત્ત્વદ્વેષ
લક્ષ્ય અર્થ શુદ્ધ ચેતન થાય છે તથા ત્વંપદ્વેષ લક્ષ્ય અર્થ શુદ્ધ
ચેતન થાય છે. અર્થાત્ ચેતન્ય એક છે દાખલા તરીકે ગંગા-
નદીમાં રહેલું જળ તેને કોટામાં ભરીએ તો. કોટાનું અને નદીનું
જળ એક છે પણ નદીના જળની ઉપાધિ કિનારા છે અને કોટો
તેની અંદરના જળની ઉપાધિ છે. જે બેઉ ઉપાધિને છોડી કેવળ
જળ તરફ દષ્ટિ કરીએ તો તે એકજ છે. તેજ પ્રમાણે જીવ
મધ્યર પણ ચેતન્ય રૂપે એક છે. આ તત્ત્વદ્વેષ ને ત્વંપદ્વેષી ટુંકી
શોધ છે તેનો વિસ્તાર આગળ ઉપર કરવામાં આવશે. આ રીતે
જે અલેદ્ધ ભાવના સમજાય તેથી યનાર મોક્ષને કેવલ્ય મુક્તિ
કહેવામાં આવે છે. બીજા ચાર પ્રકારથી પણ મુક્તિ માને છે.
કેવલ્ય મુક્તિ પામનાર પુરૂષ સંપૂર્ણ ભવ (સંસાર) ને ભવ
(મહાદેવ) સ્વરૂપે જુએ છે. (૧૭)

એકજ પરમાત્મા પોતાની માયાના યોગે બહુરૂપે ભાસી
રહેલ છે. અને પ્રકૃતિ ભિન્ન હોવાથી અનેક વિચિત્રતા દેખાય
છે તેથી એવી જનશ્રુતિ છે કે મુંડે મુંડે મતિમિન્ના ॥ કપાલે
કપાલે જૂદી મતિ. તદનુસાર પરમાત્માનું સ્મરણ કરનાર પણ
ભિન્ન ભિન્ન શક્તિવાળાજ હોય છે એ બાબતને લક્ષમાં રાખીને
શ્રુતિ પણ કહે છે કે તં ગથા યથોપાસતે તથૈવ ભવતિ । તે પરમા
ત્માને જેવા જેવા પ્રકારથી ઉપાસે છે તે તે વિશિષ્ટરૂપ પરમેશ્વરને
તે અધિકારી પામે છે. તેજ વાત શ્રી મહાદેવજીએ પણ શ્રીરામ-
ચંદ્ર પ્રતિ કહેલ છે કે—

येनाकारेण ये मर्त्या मामेवैकमुपासते ।
तेनाकारेण तेभ्योऽहं प्रसन्नो वाञ्छितं ददे ॥

અર્થ—આ જીવો, મને એકજ પરમાત્માને જે જે આકાર વાળો ધારી ઉપાસના કરે છે તે તે આકાર વડે હું પરમેશ્વર પ્રસન્ન થઈને તે ઉપાસકોને વાંછિત અર્થ આપું છું. તેમજ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા એ પણ શ્રીભગવદ્ ગીતામાં કહેલ છે કે—

यंयं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरं ।
तं तमेवैति कान्तैय सदा तद्भावं भावितः ॥

અર્થ—જે જે ભાવને સ્મરતાં મનુષ્ય શરીરને છોડે છે. તે તે ભાવથી ભાવિત થયેલો પુરૂષ તેનેજ પામે છે. ભાવના કરવી એ કામ મનનું છે. તેથી મનુષ્યે પોતાના મનને જેટલું કેળવ્યું હોય છે તે પ્રમાણેજ તે ભાવના કરી શકે છે. “મનુષ્યભાવની વિસ્મૃતિ પૂર્વક ઉપાસ્ય દેવ ભાવની પ્રાપ્તિ” એજ ભાવનાનું ઉત્કર્ષપાત્રું છે. ને “મનુષ્યભાવનું કિંચિત્ પુણ્ય સ્મરણ તે સહીત ઉપાસ્ય દેવ ભાવની પ્રાપ્તિ” એ ભાવનાનું મંદસ્વ છે. તેના યોગે મુક્તિના ચાર ભેદ પડે છે. (૧) સાલોક્ય (૨) સામીપ્ય (૩) સાંપ્ર્ય (૪) સાયુજ્ય. એમ કહેવાય છે (૧) પરમાત્માના (જે દેવને ઉપાસતા હોઈએ તે દેવના) લોકમાં નિવાસ એ સાલોક્ય કહેવાય છે. (૨) ઇશ્વરની સમીપ રહેવું તેનું નામ સામીપ્ય (૩) ઇશ્વર (પોતાના જે ઇષ્ટ હોય તેનાં) સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ તેનું નામ સાંપ્ર્ય કહેવાય છે (૪) જાતની ઉત્પત્તિ

વિગેરે વ્યાપાર સિવાય પરમેશ્વર સમાન ઐશ્વર્ય તથા ભોગની પ્રાપ્તિ એ સાયુજ્યનામની મુક્તિ કહેવાય છે. આવા મુક્તિના ભેદ પડવામાં કારણ પ્રથમ ખતાવ્યું તેજ (ભાવનાની મંદતા) છે. એ સંપૂર્ણ અભેદરૂપ બની રહે પૃથક્ અભિમાન ન સ્ફુરે તો કૈવલ્ય બ્રહ્મરૂપ મુક્તિને પામે છે. અને તેજ સમયે પ્રભુવગ્ જગ તરૂપ થયો છે એમ સમજતા પરમ શાન્તિ અનુભવાય છે. (૧૮)

દ્વિતીય પદનું વિવરણ.

વર્તમાન સમયમાં કોઈ કોઈ બગીચામાં ભૂલભૂલામણી બનાવવામાં આવે છે તે મેંદીથી બનાવવામાં આવે છે. પછી કોઈ માણસ તેમાં પેશી જાય તો એકાએક પછીથી નીકળી શકેતો નથી તેજ રીતે જીવાત્મા પણ સંસાર રૂપ ભૂલભૂલામણીમાં પડ્યો છે સંસાર ભૂલભૂલામણી વાસના રૂપી વાડથી બનાવેલી છે. એ વાસનાને યોગે જીવાત્મા જગતમાં અટકા રહ્યો છે એટલુંજ નહિ પણ વાસના વિવશ થઈને ઉદ્ભિન્ન એટલે પૃથ્વીને ફાડીને જાગનાર ઝાડ વગેરે, અંડજ એટલે ઝડામાંથી ઉત્પન્ન થનાર, સપ્તી, પક્ષીઓ, વિગેરે સ્વેદજ એટલે પરસેવામાંથી પેદા થનાર જૂ માઠડ વિગેરે ઉદ્ભવજ-ગરાયુજ એટલે ઔરથી આવૃત થઈ (ઢંકાઈ) ને જન્મનાર પશુ, માણસ વિગેરે ચારે ખાણોમાં જન્મ મરણના ચક્રે ચડીને અથડાયાજ કરે છે. પરંતુ એ બધી વાત મનની માન્યતા ઉપર નિર્ભર છે તત્વજ્ઞની દષ્ટિએ તો સર્વ વિવર્ત રૂપ બ્રહ્મ ઐ પરમાત્માજ છે. ૧-૨.

વેદાન્તના ચરમ (છેલ્લા) સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તો આ જગત ત્રિકાલમાં થયુજ નથી સર્વત્ર પરિપૂર્ણ આનંદ બ્રહ્મજ વિલસે છે. - પણ જન્મથી લઇ દીધ કાળ પર્યંત અંધારામાં ઉચ્છેરેલો મનુષ્ય સૂચના પ્રચંડ તેજને એકદમ સહન કરી શકે નથી તેમ અદૈત સિદ્ધાન્ત પણ સંસારાસક્ત, અજ્ઞાનચસ્ત જીવાત્માથી એકએક જીરવી શકાતો નથી. તેમ બ્રહ્મ જાવનાનો સતત પ્રવાહ વાસના વાસિત મન સતત નિભાવી શકતું નથી માટે જ્ઞાતા પુરૂષોએ-આચાર્યોએ અધ્યારોપાપવાદ ન્યાયથી તે સ્વરૂપ સમજાવવા યોજના કરેલી છે. તેથી પ્રથમ જે પરમાત્મા શુદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત છે તેમાં જગતનો આરોપ કરવામાં આવે છે પછી તેનો અપવાદ કરી શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાવે છે. ઉપનિષદોમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારથી વર્ણવી છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે જિજ્ઞાસુ હય ચિત્તનનો કેમ સમજી પોતાના સ્વરૂપને મેળવી શકે. સૃષ્ટિ સ્વરૂપ સમજાવવા માટે નથી તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

અદ્વત શાસ્ત્રમાં માત્ર કલ્પિત સૃષ્ટિ છે. અન્ય વિશ્વ છેજ નહિ તેમ શબ્દપ્રમાણુજ મુખ્ય છે. અજ્ઞાન કૃત જગત તે બીજું કંઈ નહિ પણ જેને પ્રથમ નામ રૂપ ન હતાં તેને નામ રૂપ આરોપ્યાં એટલુંજ છે. ખાકી મૂળવસ્તુમાં કંઈ વિકાર કે પરિણામ થયુજ નથી. તો નામ રૂપ માત્રનું અધિ-જ્ઞાન અભેદમય એક રમ છે તેમ અનુભવાય એટલે અજ્ઞાનનો કાર્ય સહિત નાશ થયોજ. વેદાન્તમાં ખાખતતો આટલીજ છે. પરંતુ અહંમમરૂપ કલ્પનાનાં બંધન એવા તો દૃઢ થયાં છે કે

આ વાંત એકાએક ધારીજ શકાતી નથી માટેજ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ આદિ પ્રકાર કહી છેવટ શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજવવામાં આવે છે.

વેદાન્તમાં પ્રથમ અજ્ઞાન અથવા માયાને સ્વીકારી તેમાંથી આ વિશ્વની ઉત્પત્તિ માની છે. જેમ વ્યવહારમાં અમુક પુરૂષની કન્યાને અમુક પુરૂષ પોતાની સ્ત્રી માની લે છે. તે પ્રમાણે માયાને માનવીજ પડે છે. કેટલાએક પુરૂષો પ્રથમજ માયા શું છે તેને સમજવા યતન કરે છે. પરંતુ અમુક પ્રકારની યોગ્યતા આપ્યા વિના માયાનું સ્વરૂપ સમજવામાં આવતુજ નથી. જ્યારે જીવાત્મા સંસારના ભોગથી કંટાળી પરમાત્મા તરફ વળે છે અને સાધન ચતુષ્ટય સંપન્ન થાય છે ત્યારે તેને એ અજ્ઞાન અથવા માયાનું સ્વરૂપ અનિર્વચનીય સમજવવામાં આવે છે. વિદ્વાન પુરૂષોએ અજ્ઞાન સ્વરૂપ ઉપર ખડુજ ઉંડા વિચારો કર્યા છે પણ તેમાં વેદાન્તનાં આકર ગ્રંથોના અભ્યાસની જરૂર છે. જે જિજ્ઞાસુ તેવા ગ્રંથો જાણતા નથી તેમના મનનું સમાધાન થાય એમ સરલ રીતેજ અત્ર વિવેચન કરવામાં આવે છે. પરમાત્માની અબ્યક્ત શક્તિ જેને માયા કહેવામાં આવે છે તેમાંથીજ સર્વ વિશ્વ થાય છે : એ અબ્યક્ત શક્તિનું સ્વરૂપ સમજવતાં શ્રીમજ્જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય વિવેકચૂડામણિ નામે ગ્રંથમાં કહે છે કે:—

અવ્યક્તનામ્ની પરમેશશક્તિરનાયવિદ્યા ત્રિગુણાત્મિકાવરા ।

કાર્યાનુમેયા સુધિયૈવ માયા યયા જગત્સર્વપિદં પ્રમૂયતે ॥

સન્નાપ્યસન્નાપ્યુભયાત્મિકા નો પિન્નાપ્યપિન્નાપ્યુભયા-
ત્મિકા નો ।
સાંગાપ્યનંગાપ્યુભયાત્મિકા નો મહાઙ્ગૂતાનિર્વચનીયરૂપા ॥

અર્થ—અન્યક્ત નામી પરમેશ્વરની અનાદિ અવિદ્યા શક્તિ છે. તે તથુ ગુણવાળી અને કાર્યથી પર છે. કાય ઉપરથી અનુ-
માન કરીને બુદ્ધિવાન જાણે છે. જે માયાએ સંપૂર્ણ સ્થાવર
જંગમ રૂપ પ્રપંચને ઉત્પન્ન કર્યો છે. એ માયાને ચેતન સમાન
સર્વરૂપ વડે કથન કરી શકાય તેમ નથી તેમ એ માયાને શશ્-
દ્ય જ જેવી અસર્વ પણ કહી શકાય તેમ નથી. તથા સર્વ અસર્વ
ઉભય રૂપા પણ કહેવાય તેમ નથી. તેમજ માયાને ચેતનથી
ભિન્ન રૂપવાળી પણ કહેવાય નહિ તથા ચેતનથી અભિન્ન રૂપ
પણ માયાનું સંભવે નહિ. તેમજ ભિન્ન અભિન્ન ઉભય રૂપા
પણ કહેવાય નહિ. માયા સા અવયવવાળી પણ કહેવાય નહિ
તેમ અંજ રહિત પણ ગણાય નહિ. કારણ નિરવયવમાં પરિ-
ણામી ઉપાદાનતા સંભવે નહિ. તેથી તે મહાન્ અદ્ભૂત રૂપ
વાળી અનિર્વચનીયરૂપ છે કોઈ પ્રમાણ વડે માયાનું સ્વરૂપ
જાણી કે જાણવી શકાતું નથી. અને સામાન્ય સમજણ માટે
માયા વિગેરેનાં લક્ષણો આપવામાં આવે છે. પ્રથમ અજ્ઞાનનું
લક્ષણ એ છે કે સદસંદ્રિલક્ષણમનાર્દિમાવરૂપં જ્ઞાતનેવર્ત્યમજ્ઞાનમ્ ।
અથ—સર્વ અસદ્થી વિલક્ષણ અનાદિ ભાવ રૂપ અને જ્ઞાન વડે
નિવૃત્ત થવાને યોગ્ય તે અજ્ઞાન તથા-સ્વાધ્યાડવ્યામોહકી માયા ।
અથ—પોતાના આશ્રય વડે મોહ ન કરે તેનું નામ માયા અને

સ્વાશ્રયવ્યાપ્તિરૂપી અવિદ્યા । અર્થ—પાતાના આશ્રય વડે મોહ
 કરે તે અવિદ્યા. ઉક્ત પ્રકારનું જ અજ્ઞાન છે તેમાંથી અ પંચી-
 કૃત (પરસ્પર નહિ મળેલાં) ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે તેનું પંચી-
 કરણ થતાં દશ્ય સંસાર ઉત્પન્ન થાય છે. તાણાવાણા રૂપે
 ભિન્ન ભિન્ન સૂત્ર પડ્યું હોય છે ત્યાં સુધી વસ્ત્ર દેખાતું નથી
 પણ જ્યારે તાણો ને વાણો મળે છે ત્યારે વસ્ત્ર દષ્ટિગોચર
 થાય છે તેજ પ્રમાણે પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ ને આકાશ એ
 પંચભૂતોનું પંચીકરણ થયું નથી ત્યાં સુધી એ ભૂતો પણ
 દેખાતા નથી એનું પંચીકરણ થાય ત્યારે તે દેખાય છે ભૂતોના
 પંચીકરણનો પ્રકાર નિમ્નરીત્યા બને છે.

પ્રથમ દરેક ભૂતના સરખા બે બે ભાગ કરવા. પછી દરેક
 અર્ધ ભાગના ચરચાર ભાગ કરવા ને પછી જ ભૂતના અર્ધ
 ભાગના ચાર ભાગ ઠર્યા હોય તે ભૂત સિવાય બીજા ચાર
 ભૂતોને તેમાંનો અઠેક ભાગ આપી દેવો. એ રીતે કરવાથી દરેક
 ભૂતનો પાતાનો અર્ધ ભાગ અને બાકીના ભૂત પાસેથી મળેલા
 અઠેક ભાગ મળી કુલ પાંચ ભાગ થાય છે એટલે બધા મળી
 કુલ પચીસ ભાગ થશે. તે આગળ બતાવેલા કોષ્ટકથી વધારે
 સ્પષ્ટ સમજશે.

પંચીકરણની સમજણનું કોષ્ટક.

ભૂતો	પૃથ્વી	જળ	અગ્નિ	વાયુ	આકાશ
પૃથ્વી	અસ્થિ	શોષિત	આળસ	સંકોચન	કટયાકાશ
	૮	૨	૨	૨	૨
જળ	માંસ	શુક્ર	કાન્તિ	ચલન	હૃદયકાશ
	૨	૮	૨	૨	૨
અગ્નિ	નાડી	મૂત્ર	ક્રુધા	વલન	હૃદયકાશ
	૨	૨	૮	૨	૨
વાયુ	ત્વચા	સ્વેદ	વૃષા	ધાવન	કંઠાકાશ
	૨	૨	૨	૮	૨
આકાશ	રોમ	સાળ	નિદ્રા	પ્રસારણ	શિરાકાશ
	૨	૨	૨	૨	૮

સમજણ—દરેક ભૂત એટલે (સમજણની સરસતા માટે) સોળ આના સમજવા. પ્રથમ દરેક ભૂતના બે ભાગ કર્યા એટલે પૃથ્વીના આઠ આના, આઠ આના એમ બે ભાગ કર્યા તેમાંથી પૃથ્વી પ્રાધાન્ય અસ્થિ એ મૂખ્ય (આઠ આના) ભાગ છે. બાકી તેમાં (બે આના) શોષિત (લોહી) એ જળનો ભાગ છે. (બે આના) આળસ એ તેજનો ભાગ છે. (બે આના) સંકોચન એ વાયુનો ભાગ છે (બે આના) કટયાકાશ એ આકાશનો ભાગ છે. એ રીતે બીજા ચાર ભૂતોના બે બે આના મળી આઠ આના થયા એટલે (સોળ આના) પૃથ્વી તરવ પંચીકૃત થયું. તેજ પ્રમાણે જળ તરવમાં શુક્ર (વીર્ય) એ મુખ્ય આઠ આના છે બાકી (બે આના) માંસ પૃથ્વીનો, (બે આના) કાન્તિ અગ્નિનો, (બે આના) ચક્ષન વાયુનો, (બે આના) ઉદરાકાશ આકાશનો ભાગ એમ મળી જળતરવ પંચીકૃત થાય છે. આ રીતે કોષ્ટક ઉપરથી પાંચે ભૂતોનો પ્રકાર સમજી લેવો. એનુજ નામ પંચીકરણ છે. ૩-૪-૫.

સત્ત્વગુણના કાર્યરૂપ મહાકારણ શરીર કહેવાય છે. તેમાં અવિવારૂપ ઉપાધિ મળતાં જીવનું કારણ શરીર કહેવાય છે. અપંચીકૃત પંચભૂતોનો વાસનાકાર દેહ તે જીવનું ક્ષિંગ અથવા સૂક્ષ્મ શરીર કહેવાય છે અને પંચીકૃત પંચભૂતોનો રથૂલ દેહ

થાય છે એ ચારે શરીરની અનુક્રમે તુર્ય, સુષુપ્તિ, સ્વપ્ન અને જાગૃત્ અવસ્થાઓ કહેવાય છે. અહંકાર, મન, ચિત્ત અને બુદ્ધિ એ ચાર મળીને અંતઃકરણ કહેવાય છે. વાણી, હાથ, પગ, ગુદા, અને હિપસ્થ એ પાંચ કર્મન્દ્રિઓ કહેવાય છે. કાન, ચામડી, આંખો, જીભ અને નાક એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો કહેવાય છે. અર્ધમાત્રા, મહાર, ઉકાર, અકાર એ ચાર મળીને ઔં કહેવાય છે. પરા, પર્યાતિ, મહ્યમા, અને વૈષ્ણરી એ ચાર પ્રકારની વાણી કહેવાય છે. સુષુ, કંઠ, હૃદય ને મૂર્ધ્ના એ ચાર તેનાં (વાણીનાં) સ્થાન છે. વિશ્વ, તૈજસ, પ્રાજ્ઞ અને તુલ્ય એ ચાર તેના અભિમાની છે. જાગૃત્ અવસ્થામાં જીવાત્માનું નેત્ર સ્થાન છે. સ્વપ્ન અવસ્થામાં કંઠમાં રહે છે, સુષુપ્તિ અવસ્થામાં હૃદયમાં અને તુર્ય અવસ્થામાં મૂર્ધ્નામાં રહે છે; સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, સુષુ અને આનંદ એ ચાર તેના ભોગ છે. તેમજ ક્રિયા, જ્ઞાન, ઇચ્છા અને દ્રવ્ય એ ચાર શક્તિઓ છે શુદ્ધસત્વ, સત્વ, રજ અને તમ એ ચાર ગુણો છે. કવિતા પર દષ્ટિ રાખી અથ કરેલા હોવાથી આ કહેલી ચચાર વાતો ખરાખર સમજાય માટે નીચે કોષ્ટકમાં આપવામાં આવે છે.

શરીર	અવસ્થા	સ્થાન	વાણી	ભોજ	શક્તિ	ગુણ	માત્રા	અભિમાની
સ્થૂલ	જાત્રા	નેત્ર	વૈખરી	સ્થૂલ સુખદુઃખ પ્રસિદ્ધ	ક્રિયાશક્તિ જાત્રામાં વ્યવહાર	રાજસ	અકાર	વિથ
સૂક્ષ્મ	સ્વપ્ન	કંઠ	મધ્યમા	પ્રવિવિક્ત સ્વપ્નનાં સુખદુઃખ	જ્ઞાનશક્તિ	સત્વ	હ્રીકાર	તૈજસ
કારણ	સુષુપ્તિ	હૃદય	પર્યન્તિ	આનંદ કેવલસુખ અજ્ઞાનસહ	દ્રવ્યશક્તિ	તામસ	મંકાર	પ્રાણ
મહા- કારણ	તુર્ય	મૂર્ધા	પરા	આનંદાવ ભાસભોજ નિર્વિઠલ	ધર્માશક્તિ	શુદ્ધસત્વ	અર્ધમાત્રા	પ્રત્યગાત્મા (તુર્ય)

ખતાવેલ તત્વોનો વિશેષ વિચાર પંચીકરણ ઉપરથી સમજી
 લેવો. પાંચ ઈર્મેન્દ્રિય, પાંચ પ્રાણ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, મન અને
 બુદ્ધિ એ સતતરતત્ત્વો લોગશરીરનાં અણુાય છે તેમાં અનેક
 પ્રકારની વાસનાનો ભંડાર છે જના થોગે જીવાત્મા સંસારચક્રમાં
 ફરી ઠરે છે તેનો નાશ થતાં જીવાત્મા પરમાત્માસ્વરૂપ થાય છે
 એનુંજ નામ મોક્ષ છે ત્યારેજ સવત્ર પરમાત્મા છે એમ સમજાય
 છે અને જે સુખની શોધ કરીએ છીએ તે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે
 અસ્તુ. (૬-૭-૮-૯-૧૦-૧૧)

રાજ્યમાં લક્ષ્મીનું સંરક્ષણ કરવા માટે જે ભંડાર રાખવામાં
 આવે છે તેને કોશ કહે છે તલવારપરના મ્યાનને પણ કોશ
 કહે છે. એ રીતે આત્માના સ્વરૂપને જે ઢાંકનાર છે તેને પણ
 કોશજ કહેવામાં આવે છે. તે કોશ પાંચ છે (૧) અન્નમય (૨)
 પ્રાણમય (૩) મનોમય (૪) વિજ્ઞાનમય (૫) આનંદમય. એ
 પાંચ કોશોનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે તેમાં પ્રથમ દરેકને અનુ-
 ભવમાં આવતા અન્નમય કોશ છે તેને સમજાવતાં પૂજ્યપાદ
 શ્રીશંકરભગવાન કહે છે કે-

દેહોઽયમન્નભવનોઽન્નમયસ્તુ કોશો ।

લ્લગ્નેન જીવતિ વિનશ્યતિ તદ્વિહીનઃ ॥

ત્વક્ ચર્મ માંસ રુધિરાસ્થિ પુરીશરાશિ-

ર્નાયં સ્વયં ભવિતુમર્હતિ નિત્યશુદ્ધઃ ॥

સાધાર્થ—આ શરીર અન્નમાથી ઉત્પન્ન થાય છે. (માણસ
 જે અન્ન ખાય છે તેનો રસ, તેનું લોહી, લોહીનું માંસ, તેનો

મેદ, તેનાં અસ્થિ, તેનાથી મજ્જા, અને તેનું વીર્ય થાય છે તેનો રજની સાથે સંબંધ થતાં શરીર ઉત્પન્ન થાય છે,) અન્ન વડેજ તેનું પોષણ થાય છે અર્થાત્ અન્ન ખાધને જીવે છે. અન્ન ન મળે તો શરીરનો નાશ થાય છે માટે તેને અન્નમય કોશ કહે છે. તેમાં ચામડી, માંસ, હોડી, હાડકાં, વિદ્યા અને મુત્ર હોય છે. ચામડી વિગેરેના ઢગલારૂપ અશુદ્ધ શરીર; નિત્ય શુદ્ધ આત્મા હોઇ શકેજ નહિ.

યાસકાચ્યાર્થે એ અન્નમય કોશ (શરીર) ને છ વિકારવાળો કહેલ છે જાયતે, અસ્તિ, વર્દતે, વિપરિણમતે, અપક્ષીયતે, વિનશ્યતિ । જન્મે છે, છે, વધે છે, પરિણામ પામે છે, ઘરડો થાય છે ને નાશ પામે છે. આ છએ વિકારો સ્થૂલ શરીરમાં પ્રત્યક્ષ ભેવામાં આવે છે.

ખીજે પ્રાણમયકોશ છે. તે પાંચ પ્રાણ અને પાંચ કર્મેન્દ્રિય મળીને થાય છે પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, સમાન અને ઉદ્દાન એ પાંચ પ્રાણ મુખ્ય છે (૧) પ્રાણ નામનો વાયુ હૃદય-સ્થાનમાં રહે છે તે શ્વેત પ્રધ્વાસ્વરૂપ કર્મ કરે છે. (૨) અપાન એ ગુદામાં રહે છે. અને મળનો ત્યાગ કરે છે. (૩) વ્યાન એ શરીરના સર્વ સ્થાનમાં રહીને દેહના સર્વ ભાંધા વાળવાનું કામ કરે છે (૪) સમન એ નાભિસ્થાનમાં રહે છે. ને મનુષ્ય જે અન્ન ખાય છે તેના સ્થૂલ, મધ્યમ અને સૂક્ષ્મ એવા ત્રણ વિભાગ કરે છે. સૂક્ષ્મભાગનું મન થાય છે, મધ્યમ ભાગ પ્રાણને પોષે છે અને સ્થૂલભાગનો મળ થાય છે. મધ્યમ રસભાગને સમાન વાયુ નાડીદ્વારા આખા શરીરમાં પહોંચાડે છે ને શરીરને પોષે છે

(૫) ઉદાન એ કંઠસ્થાનમાં રહે છે ને મનુષ્ય જે અન્ન જળે ખાય પીએ છે તેના વિભાગ કરે છે. કાંઈ પાંચ ઉપપાણુ પણ પ્રાણમય કોશમાં ગણે છે. (૧) નાગ એથી ઓડકાર આવે છે (૨) કૂર્મ એથી પલક પડે છે (આંખો ખંધ થઈ ઉઘડે છે) (૩) કૂકલ તેથી છોક આવે છે (૪) દેવદત્ત તેથી ખગાસુ આવે છે (૫) ધનંજય એથી આખું શરીર પોવાય છે અને મૃત શરીરને પૂલાવે છે.

પાંચ કર્મેન્દ્રિયમાં (૧) વાક્ એટલે વાણી તેથી બોલવાનું કામ થાય છે. (૨) પાણિ એટલે હાથ એ દેવા લેવાનું કામ કરે છે (૩) પાદ અર્થાત્ પગ એ ચાલવાનું કામ કરે છે (૪) પાચુ એટલે ગુદા એ મળ ત્યાગ કરવાનું કામ કરે છે (૫) ઉપસ્થ અર્થાત્ જનનેન્દ્રિય એ પ્રજાઉત્પત્તિદારા આનંદનું કામ કરે છે. આ સર્વ મળીને પ્રાણમય કોશ કહેવાય છે.

ત્રીજો મનોમય કોશ કહેવાય છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મન મળીને મનોમય કોશ કહેવાય છે. અન્નમય કોશમાં વ્યાપીને રહેલ તેવડોજ પ્રાણમય કોશ છે તેજ પ્રમાણે અન્નમય અને પ્રાણમય કોશમાં વ્યાપીને રહેલ મનોમય કોશ છે. અહંતા, મમતા, વિગેરે સર્વ વિકલ્પનો હેતુ આ કોશ છે. બીજી રીતે બોલીએ તો સંપૂર્ણ સંસારનું અગર જન્મમમરણનું પણ કારણ છે. અદૈત સિદ્ધાન્ત સ્થાપકાચાર્ય સ્પષ્ટ કહે છે કે-

ન હ્યસ્ત્યવિદ્યા મનસોઽતિરિક્તા

મનો હ્યવિદ્યા ભવબન્ધહેતુઃ ।

તત્ત્વિન્વિનષ્ટે સકલં વિનષ્ટં

વિજૃમ્ભિતેઽત્ત્વિન્સકલં વિજૃમ્ભતૈ ॥

ભાવાર્થ:—મનથી જૂદી અવિદ્યા નથી મન એજ અવિદ્યા છે ને તે સંસારના બંધનમાં કારણ છે તે અવિદ્યા નાશ થતાં બધું નાશ પામે છે અને અવિદ્યા પ્રકાશે ત્યાં સુધી સર્વ સંસાર પણ છેજ આ રીતે મનોમય કોશ સંસારનું કારણ છે.

ચોથો વિજ્ઞાન મયકોશ છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને બુદ્ધિ મળીને વિજ્ઞાનમય કોશ કહેવાય છે. બુદ્ધિમાં ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ પડે છે તેમાં પ્રકૃતિનો વિકાર મળતાં જ્ઞાન ક્રિયાવાળો હું એમ ઇન્દ્રિયો અને દેહને માને છે. તેજ કર્તા જીવ કહેવાય છે પૂર્વ પૂર્વની વાસના પ્રમાણે કર્મ કરે છે અને તે ભોજવે છે તેના થોગે અનેક યોનીઓને પ્રાપ્ત થાય છે એજ વિજ્ઞાનમય કોશ છે.

પાંચમાં આનંદમય કોશ છે આનંદનું પ્રતિબિંબ તે આનંદમય કોશ છે કારણ શરીર-અવિદ્યામાં આત્માનું પ્રતિબિંબ એજ આનંદમય કોશ કહેવાય છે આ પાંચ કોશથી આત્મા ન્યારો છે તે નિત્ય અને શુદ્ધ છે. આત્માનાં લક્ષણોને વિચાર આગળ કરવામાં આવશે. (૧૨-૧૩-૧૪-૧૫-૧૬.)

ચોથો મહાકારણ દેહ છે. તેને વૃત્તિ ઉપહિત કહે છે વેદાન્તમાં ઉપહિત અને વિશિષ્ટિ શબ્દો વારંવાર આવે છે માટે તેના અર્થને ધ્યાનમાં રાખી જોવા ઉપાધિવાળાને ઉપહિત કહે છે અને વિશેષણવાળાને વિશિષ્ટ કહે છે ઉપાધિ દૂર કરી શકાય છે અને વિશેષણ બહુધા દૂર થતું નથી. મનુષ્યશરીર ગોરું કે કાળું હોય તે વિશેષણ છે અને શરીરપર પહેરેલાં વસ્ત્ર ઉપાધિ છે. વસ્ત્ર દૂર

કરી શકાય છે. પણ શરીરને રંગ દૂર કરી શકાતો નથી. વૃત્તિ ઉપહિત આત્મતત્વમાંથી વૃત્તિ ઉપાધિ દૂર કરતાં અપાર વ્યાપક, નિત્ય, શુદ્ધ આત્મા સ્પષ્ટ થાય છે. જોને વેદં નેતિ નેતિ કહીને સમજાવે છે. જ્યાં વાળી વાચ્યાર્થ પહોંચી શકતો નથી પણ જોને લક્ષ્યાર્થથી સમજાવી શકાય છે તેજ આત્મા. ઉક્ત પ્રકારના જે વિચારો તેનું નામ ત્વંપદનું શોધન પણ કહેવાય છે. અવિષા ઉપાધિ અને આત્મા તેનો પ્રકાશક છે. તો અવિષા ઉપાધિ દૂર કરતાં પરમાત્મા કૃપાથી જીવ શુદ્ધ બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે અને તે સુખ રૂપ છે એમ ૨થાર્થ અનુભવ થાય છે. ઝ. ૧૭-૧૮.

તૃતીય પદનું વિવરણ.

પરમાત્માની મહાત્મ શક્તિમાંથી શરીર થયું માટે દષ્ટિગ્રાહ્ય થનારો દેહ માયારૂઝ છે. જેમ વસ્ત્ર સૂત્રમય છે તેમ માયા અગર અજ્ઞાન એ એક માત્ર ભાવના છે. તે ભાવનાને ફેરવી નાખીએ તો તે બ્રહ્મ ભાવના રૂપે બની જાય છે એ રીતે ત્વં પદ જે જીવ વાચક છે તેના સ્વરૂપનો વિચાર કર્યો તેજ ત્વં પદનું શોધન છે. જીવની અપેક્ષાએજ ધૈર્ય છે જેમ ઘડો ઉત્પન્ન થયો એટલે તેની ઉપાધિનો અંતરાય પડતાં ઘટાકાશ અને મહાકાશ એવા બે ભાગ પડ્યા બે ઘટાકાશ ન હોય તો આકાશને મહત્ત્વ વિશેષણ લગાડવાની જરૂર નથી. તે માત્ર આકાશજ છે. તેજ રીતે જીવ બેન હોય તો ધૈર્ય પદની પણ જરૂર નથી કેવલ ચૈતન્ય બ્રહ્મજ છે, પરંતુ દેહનું અભિમાન કરી, દેહની શક્તિ પ્રમાણે જગત્ની વ્યવસ્થા જીવે કરી પણ દેહને લઇ તે બહુજ

લઘુમર્યાદાવાળી થઇ તેથી જીવ શક્તિની બહારની જે વ્યવસ્થા રહી તેનો પણ કોઇક નિયામક હોવોજ જોઇએ તેજ ઇશ્વર જેમ અવિદ્યાની ઉપાધિથી જીવ કહેવાયો છે તેમ માયાની ઉપાધિથીજ ઇશ્વર કહેવાય છે તે ઇશ્વરનું સ્વરૂપ સમજાવતાં પંચદશીકાર વિદ્યારણ્ય સ્વામી કહે છે કે—

સત્ત્વગુણવિશુદ્ધિભ્યાં માયાઽવિદ્યે ચ તે મતે ।

માયાવિમ્બો વશીકૃત્ય તાં સ્યાત્સર્વજ્ઞ ઈશ્વર ॥

અર્થ—પ્રકાશાત્મક જે સત્ત્વગુણ તેની શુદ્ધતા તથા અશુદ્ધતાને લીધે તે પ્રકૃતિ માય તથા અવિદ્યા કહેવાય છે અર્થાત્ શુદ્ધ એટલે તમોગુણ તથા રજોગુણથી અમિશ્રિત જે સત્ત્વગુણ એનું જેમાં પ્રાધાન્ય છે તે માયા અને ઇતર ગુણોથી કલુષિત (ડોળી નાખેલ) એટલે મલિન સત્ત્વગુણનું જેમાં પ્રાધાન્ય છે તે અવિદ્યા માયામાં પ્રતિક્ષિત થયેલ જે ચિદાત્મા તે માયાને પોતાને વશ રાખીને વર્તે છે. ત્યારે ઇશ્વર કહેવાય છે. ઇશ્વરથી હિરણ્યગર્ભ (બ્રહ્મા) થાય છે. હિરણ્યગર્ભથી મહતત્ત્વ સમષ્ઠિ બુદ્ધિરૂપ વિરાટ પુરુષ ઉત્પન્ન થાય છે. વિરાટ એટલે વિવિધ પ્રકારે વિરાજમાન ત્યાર બાદ મહતત્ત્વમાંથી શુદ્ધ અહંકાર અને શુદ્ધ અહંકારથી સત્ત્વ, રજા અને તમ એ ત્રણ ગુણો અને એ ત્રણ ગુણોના વિસ્તાર રૂપ દશ્ય જગત થયું છે. પંચ મહાભૂતથી પંચ તન્માત્રાઓ (સૂક્ષ્મ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ) તે તમો ગુણનું કાર્ય છે. રજોગુણથી કમેન્દ્રિય અને ગ્રાણુ તેમજ સત્ત્વગુણથી અંતઃકરણ અને ચૈદ દેવો થયા છે. પંચ મહાભૂતોનાં પચીસ તત્ત્વનો કોઠો પાછળ આવી ગયેલો છે.

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય ને અંતઃકરણના વિષયો
તથા દેવતા.

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય	વિષય	દેવતા
શ્રોત્ર	શબ્દ	દિશા
ત્વચા	સ્પર્શ	વાયુ
ચક્ષુ	રૂપ	સૂર્ય
ગ્રીહા	રસ	વરુણ
ઘ્રાણુ	ગંધ	અશ્વિનિ- કુમારો

પાંચ કર્મેન્દ્રિય	વિષય	દેવતા
વાકુ	વચન	અગ્નિ
પાણિ	આદાન (લેવુંદેવું)	ઇન્દ્ર
પાદ	ગમન (ચાલવું)	ઉપેન્દ્ર
શિશ્ન	આનંદ	પ્રજાપતિ
ગુદા	વિસર્જ	મૃત્યુ

અંતઃકરણ અતુલ્ય	વિષય	દેવતા
મન	સંકલ્પ	ચંદ્રમા
બુદ્ધિ	નિશ્ચય	બ્રહ્મા
ચિત્ત	ચિંતાન	નારાયણ
અહંકાર	અભિમાન	રૂદ્ર

મહત્ત્વ, શુદ્ધ અહંકાર, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ એક એકનું કાર્ય છે જે વસ્તુ જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય તે કારણ અને ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુ તે કાય. ગંધથી ઉલટી ગણના કરીએ તો પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ તેમજ મહત્ત્વથી ગણના કરીએ તો વિ-કૃતિ સ્વરૂપ સમજાય જેમ મહત્ત્વનો વિકાર શુદ્ધ અહંકાર, અહંકારનો વિકાર શબ્દ, વિગેરે આ પ્રમાણે મહત્ત્વથી ગંધ સમજાય પર્યંત સાત વિકૃતિઓ છે. પાંચભૂતો (પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુને આકાશ) પાંચ પ્રાણ (પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, સમાન ને ઉદાન) પાંચકર્મેન્દ્રિ (વાક્, પાણિ, પાદ વાયુને ઉપસ્થ) અને મગ મળીને સોળ વિકાર કહેવાય છે. એ કાર્ય છે તેને પણ વિકૃતિ કહ્યું છે. ઉપર કહેલ સર્વનું કારણ માયા છે. એ માયા સર્વની પ્રકૃતિ છે પણ કોઈની વિકૃતિ નથી. માટે શ્રુતિમાં માયાને ‘અજ્ઞ’ કહેલી છે. અજ્ઞાનેમાં લોહિતશુક્લકૃણામ્ સત્ત્વ, રજને તમ એવા ત્રણ ગુણવાળી અજ્ઞ-માયા એક છે એવા ભાવ છે. નજાયતદ્યજ, જે ઉત્પન્ન થતી નથી તે અજ્ઞ. માયા અજ્ઞ-મા અનાદિ છે ખરી પરંતુ અનાદિ શાન્ત છે. જેને આદિ નથી તે અનાદિ. માયા આવી છતાં જ્ઞાનથી. શાન્ત થાય છે અર્થાત જાતી રહે છે જેથી માયાનું સ્વરૂપ અનાદિ શાન્ત ગણાય છે. માયાજ સમગ્ર વિશ્વનું કારણ છે. પુરૂષ તો ન્યારો નિર્વિકાર છે માટે શ્રુતિ પણ કહે છે કે અસંગોઽયં પુરુષઃ । પુરૂષ અસંગ છે; એજ બાબત સાંખ્યશાસ્ત્ર પણ કહ્યું છે કરે છે. અસંગોઽયં પુરુષઃ । ન્યાય શાસ્ત્રમાં જીવને કતૌ, ભોક્તા, જડને વિભુ માને છે વેદાન્ત જીવને વિભુ માને છે, એજ ચૈતન્યના અમે ઉપાસક

છીએ. એનું તત્ત્વ શ્રીસિદ્ધુરૂએ કૃપાદષ્ટિથી કરેલ ઇંચિતથી અમ્-સમજ્યા છીએ, કેવી રીતે સમજ્યા છીએ તેનો સ્ક્રીટ અંત કરવામાં આવે છે. વેદાન્તનો સંપૂર્ણ વિષય કેવળ ભાવનાગમ્ય છે. અને ભાવના શબ્દની પાર રહે છે છતાં ભાવના પર્યંત લઈ જનાર શબ્દોજ છે. તેથીજ વેદાન્તમાં શબ્દ પ્રમાણને મુખ્ય ગણવામાં આવે છે. શબ્દના અર્થ સમજવામાં પ્રકાર બે છે. (૧) શક્યાર્થ (૨) લક્ષ્યાર્થ. તે પ્રથમ શક્યાર્થનો વિચાર કરીએ વેદાન્ત પરિભાષાકાર કહે છે કે તાદ્દશશક્તિવિષયત્વં શક્યત્વમ્ ॥ એવા પ્રકારની જે શક્તિ તેમો વિષય તે શક્ય. અને એમ સ્પુરણ થાય કે શક્તિ કેને કહેવી. તેનો ધર્મશાસ્ત્રીન્દ્રજવાણ આપે છે કે-શક્તિર્નામપદાનામર્થેષુ મુખ્યાશ્રુતિઃ ॥ પદોના અર્થમાં રહેલ મુખ્યવૃત્તિ તે. શક્તિ કહેવાય છે. અથવા પદપદાર્થયે વાન્યવાચકમાવસમ્બન્ધઃ શક્તિઃ ॥ પદ અને પદાર્થનો જે વાચ્ય વાચક ભાવ સમ્બન્ધ તેનું નામ શક્તિ છે. તેમજ લક્ષણા વિષયો લક્ષ્યઃ ॥ લક્ષણોનો વિષય તે લક્ષ્ય કહેવાય છે, અને શક્ય સમ્બન્ધઃ લક્ષણા ॥ શક્ય અથવા વાચ્યનો જે લક્ષ્યમાણ પદાર્થ સાથે સમ્બન્ધ તેને લક્ષણ કહે છે. દાખલા તરીકે ઠાંઈ આમ પુરૂષે કહ્યું કે મંડપં મોજ્ય ॥ તે વચનને સાંભળી શ્રોતા પુરૂષ જડ મંડપમાં ભોજન કરવાની યોગ્યતાને ન જાણીને મંડપ શબ્દની મંડપમાં બેઠેલા પુરૂષમાં લક્ષણ કહે છે. ત્યાં મંડપ શબ્દનો શક્ય અર્થ મંડપો. તેનો પુરૂષોની સાથે સંયોગ સમ્બન્ધ છે તેનું નામ લક્ષણ છે. તે લક્ષણ બે પ્રકારની છે. (૧) કેવલ લક્ષણ. (૨) લક્ષિત લક્ષણ. તેમાં શક્યસાક્ષાત્સમ્બન્ધઃ કેવલ લક્ષણા ॥ પદના શક્ય અર્થનો

શક્ય અર્થની સાથે સાક્ષાત્સમ્બન્ધ તેનું નામ કેવલ લક્ષણા એ
 કેવલ લક્ષણા પુનઃ ત્રણ પ્રકારની છે. (૧) જહત્ લક્ષણા (૨)
 અજહત્ લક્ષણા. (૩) જહત્ અજહત્ લક્ષણા તેમાં (૧) શક્યાર્થ
 પરિત્યાગેન તત્સંબંધ્યર્થાતરે વૃત્તિઃ જહલ્લક્ષણા । પદના શક્યઅર્થનો
 પરિત્યાગ કરીને, શક્યઅર્થના સમ્બન્ધવાળા અન્ય પદાર્થમાં
 જે તે પદની લક્ષણા વૃત્તિ તેનું નામ જહત્ લક્ષણા છે. અથવા
 શક્યમનન્તર્માવ્યયત્રાર્થાન્તરપ્રતીતિસ્ત્ર જહલ્લક્ષણા । જ્યાં શક્ય અ-
 ર્થને છોડીને અન્ય અર્થની ઉપસ્થિતિ થાય ત્યાં જહત્ લક્ષણા
 કહેવાય છે જેમ. ગંગાયાં ઘોષઃ । ગંગામાં નેહ (ગોવાળીઆનું
 રહેઠાણ છે) અહિં ગંગાપદનો શક્ય અર્થ જહ પ્રવાહ થાય
 છે, જળ પ્રવાહમાં નેહ હોઈ શકે નહિ માટે શક્ય અર્થનો
 પરિત્યાગ કરીને શક્ય જે પ્રવાહ તેનો સમ્બન્ધી કિનારો ત્યાં
 નેહ છે એમ અર્થ કરવો પડે તે જહત્ લક્ષણા. (૨) શક્યાર્થ
 પરિત્યાગેન તત્સમ્બન્ધ્યર્થાતરે વૃત્તિઃ અજહલ્લક્ષણા । પદનાશક્ય અર્થનો
 પરિત્યાગ કર્યા વિના શક્ય અર્થના સમ્બન્ધવાળા અન્ય પદાર્થ
 વિષે તે પદની લક્ષણાવૃત્તિ તેનું નામ અજહલ લક્ષણા છે. અથવા
 શક્યાર્થમનન્તર્માવ્યયત્રાર્થાન્તરપ્રતીતિસ્ત્રાજહલ્લક્ષણા । શક્યાર્થને વચમાં
 રાખીને અર્થાન્તરની ઉપસ્થિતિ તેનું નામ અજહત્ લક્ષણા. જેમ
 શોણોધાવતિ । લાલ દોડે છે. લાલ શબ્દનો શક્ય અર્થ લાલરંગ
 થાય છે. લાલ રંગ હોવાથી તે દોડી શકે નહિ. ત્યારે તે શક્ય
 અર્થને રાખીને તેમાં ઘોડો શબ્દ ઉમેરવો જોઈ એ અર્થ થાય
 કે લાલ ઘોડો દોડે છે એમ સમજવું. એનું નામ અજહત્
 લક્ષણા છે. (૩) શક્યકદેશપરિત્યાગેનકદેશવૃત્તિઃ જહલ્લક્ષણા ।

પદના શક્ય અર્થના એક દેશનો પરિત્યાગકરીને એક દેશમાં જે પદની લક્ષણાવૃત્તિ છે તેનું નામ જહદ્અજહદ્લક્ષણ છે. અથવા વિશિષ્ટવાચકઃ શબ્દઃ એકદેશં વિહાય નકદેશે વર્તેતે તત્ર જહદ્-જહલ્લક્ષણ । જ્યાં વિશિષ્ટવાચક શબ્દ પોતાના એક દેશનો ત્યાગ કરી એક દેશમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે જહદ્ અજહદ્ અથવા ભાગ ત્યાગ લક્ષણ કહેવાય છે જેમ સોડયં દેવદત્ત ઇતિ । આ પદનાં મઃ અને અયં એટલે ‘તે’ અને ‘આ’ એવા શબ્દમાં દેશકાળ વિશિષ્ટ છે. દૃષ્ટાન્ત પ્રથમ દેવદત્ત નામના માણસને કાશીમાં શ્રીમંત સ્વરૂપે દીઠો હોય પછી તેનેજ ગુજરાતમાં ગરીબ અવસ્થામાં જોઈએ. ત્યારે આપણા મનમાં એ વિચાર આવે છે કે જે દેવદત્તને કાશીમાં શ્રીમંત તરીકે જોયો હતો તેજ દેવદત્ત ગુજરાતમાં ગરીબી હાલતમાં દેખાય છે. આમાં ‘તે’ અને ‘આ’ શબ્દનો અર્થ એક થઈ શકે તેમ નથી. કારણકે ‘તે’ શબ્દ દેવદત્તની કાશીમાં શ્રીમંતાઈ અવસ્થાનો બોધક છે. અને “આ” શબ્દ ગરીબાઈ હાલતનો સૂચક છે. જોયો ‘તે’ અને ‘આ’ પદ વિશિષ્ટ અર્થની એકતા થઈ શકે નહિ. માટે કાશી દેશ અને શ્રીમંત અવસ્થા તથા ગુજરાત દેશ અને ગરીબાઈ અવસ્થા બેઉબાદ કરતાં દેવદત્ત મનુષ્ય રૂપે એકજ છે. એનુંનામ એક ભાગનો ત્યાગ અને એક ભાગનું ગ્રહણ છે. એજ રીતે તત્ત્વમસિ મહાવાક્યનો અર્થ કરવાનો છે તત્ પદને ધૈશ્વર તેની માયા ઉપાધિ અને ત્વં પદને જીવ તેની અવિષા ઉપાધિ બાદ કરતાં એતન્ય એકજ છે તેનું નામ ભાગ ત્યાગઃલક્ષણ છે એમ સમજ લેવું.

દેવલ લક્ષણાનું કથન કરી હવે લક્ષિત લક્ષણા સમજવ-
વામાં આવે છે. શક્યપરપરાસમ્બન્ધ લક્ષિતલક્ષણા । પદના શ-
ક્ય અર્થનો જે લક્ષ્ય અર્થ પરંપરા સંબંધ છે તેનું નામ લક્ષિત
લક્ષણા છે. જેમ દ્વિરેફોરૈતિ । એ રકાર શબ્દ કરે છે એમ સાં-
ભળી શ્રોતા પુરૂષ એ રકાર જડ હોવાથી તેમાં શબ્દ કરવાપણું
સંભવે નહિ એ રકારનો શક્ય અર્થ વિચારી તેનો ભ્રમર પદ
સાથે સમ્બંધ છે એમ જાણે છે, એટલે એ રકારનો પરંપરા
ભ્રમર સાથે સમ્બંધ છે એમ સમજાય તેનું નામ લક્ષિત
લક્ષણા છે. ૫-૬-૭-૮.

રૂઢિ, ગૌણી, લક્ષણા અને શક્તિ એ ચાર પદની વૃત્તિઓ
છે તેમાંથી શક્તિ અને લક્ષણાની વાત પ્રથમ કહેવાઈ ગઈ છે,
તો હવે રૂઢિનો વિચાર કરીએ સમુદાયશક્તિઃ રૂઢિઃ । પદના પ્ર-
કૃતિ, પ્રત્યયરૂપ અવયવ સમુદાય વિષે જે અર્થબોધક એક
શક્તિ છે તેનું નામ રૂઢિ શક્તિ છે. એ રૂઢિ શક્તિવાળાં પદોને
શાસ્ત્રમાં રૂઢ પદ કહે છે. ગુણે કરી જે બાબત સમજવામાં
આવે તે ગૌણી શક્તિ કહેવાય છે. તેનો લક્ષણામાં સમાસ કર-
વામાં આવે છે. કારણ કે સિંહ પદનો શક્ય અર્થ પશુ છે અને
દેવદત્ત મનુષ્ય છે તેથી બેની એકતા સંભવે નહિ. સિંહમાં
શૂરતા કુરતા આદિ ગુણો સિંહપદથી લક્ષિત છે. ટુંકામાં દેવ-
દત્ત સિંહ નથી પણ સિંહના જેવા ગુણવાળો છે, એ ચારે પદ
વૃત્તિઓ શબ્દ બોધનું કારણ છે. તેમજ આકાંક્ષા, યોગ્યતા,
સંનિધિને તાત્પર્ય એ ચારે પણ વાક્ય બોધમાં સહાયક છે.
તેમાં પ્રથમ આકાંક્ષાનું સ્વરૂપ કહે છે. પદાર્થોનાં પરસ્પરજિજ્ઞાસા

વિષયત્વયોગ્યત્વમાકાંક્ષા । પદના અર્થોનું પરસ્પર જિજ્ઞાસાના વિષયત્વમાં યોગ્યપણું એ આકાંક્ષા—અથવા અન્વયાનુપપત્તિઃ આકાંક્ષા । એક પદનો ખીજ પદ વિના અન્ય ન સંભવે તેથી તે એક પદનો જે સમલિગ્ધાહાર (સમીપતા) કરવો પડે તે આકાંક્ષા.

(૨) તાત્પર્યવિષયીભૂતસંસર્ગાવાધ' યોગ્યતા । ઠહેવાનો જે હેતુ છે તેના વિષયીભૂત પદાર્થના સંસર્ગનો ખાધ ન થવો એ યોગ્યતા, અથવા. વાક્યાર્થોવાધઃ યોગ્યતા । વાક્યના અર્થનો ઠાઠ પ્રમાણાન્તરથી ખાધ ન થાય તે. યોગ્યતા.

(૩) અવ્યવધાનેન પદજન્યપદાર્થોપસ્થિતિઃ આસત્તિઃ । અંતરાય રહિત પદથી ઉત્પન્ન થનારા પદાર્થની ઉપસ્થિતિ તે આસત્તિ અગર સન્નિધિ અથવા પદાનામવિલ્મ્બોચ્ચારણં સન્નિધિઃ । પદોનું વિલંબ રહિત જે ઉચ્ચારણુ તેનું નામ સન્નિધિ છે.

તત્પ્રતીતિજનનયોગ્યત્વં તાત્પર્યમ્ । પદાર્થ પ્રતીતિની ઉત્પત્તિની યોગ્યતા એ તાત્પર્ય છે. એ તાત્પર્ય પશુ એ પ્રકારનું છે. (૧) વક્રુતાત્પર્ય. (૨) શબ્દ તાત્પર્ય. (૧) પુરુષામિપ્રાયઃ વચ્ચતાત્પર્ય । મારા આ વચનથી શ્રોતા પુરુષને આવા અર્થનું જ્ઞાન થાય એવી જે વક્તાની ઇચ્છા તે વક્રુતાત્પર્ય. (૨) તદર્થ પ્રતીતિ જનનયોગ્યત્વં શબ્દતાત્પર્યમ્ । તે તે શબ્દ-વિષે જે તે તે વાક્યાર્થ-ખાધ ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતા તે શબ્દ તાત્પર્ય. અને વૈદિક શબ્દોનું તાત્પર્ય તો છ પ્રકારનાં સિંગોથી જાણી શકાય છે તે છ સિંગોને નીચે પ્રમાણે વર્ણવેલ છે.

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोपूर्वताफलम् ।

अर्थवादोपपत्ती च लिंगं तात्पर्यं निर्णये ॥

અર્થ—ઉપક્રમ, ઉપસંહાર (૧) અભ્યાસ (૨) અપૂર્વતા (૩) ફલ (૪) અર્થવાદ (૫) ઉપપત્તિ (૬) આ છલિંગો વૈદિક શબ્દના તાત્પર્યનો નિર્ણય કરાવે છે. તેમાં ઉપક્રમ ઉપસંહારનું લક્ષણ કહે છે. પ્રકરણપ્રતિપાદ્યસ્યાદ્વિતીયવસ્તુનર્વાચનયો. પ્રતિપાદનં ઉપક્રમોપસંહારૌ । પ્રકરણ પ્રતિપાદિત જે અદ્વિતીય વસ્તુ વસ્તુ છે તે અદ્વિતીય વસ્તુનું પ્રકરણનું આદિ તથા અંત વિષે પ્રતિપાદન તેનું નામ ઉપક્રમ, ઉપસંહાર છે. પ્રથમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવે તે ઉપક્રમ અને અંતમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવે તે ઉપસંહાર.

(૨) પ્રકરણપ્રતિપાદ્યસ્ય પુનઃ પુનઃ પ્રતિપાદનં અભ્યાસઃ । પ્રકરણમાં પ્રતિપાદન કરેલ વસ્તુનું પુનઃ પુનઃ પ્રતિપાદન તેનું નામ અભ્યાસ છે.

(૩) પ્રકરણપ્રતિપાદ્યસ્ય માનાન્તરા વિષયતા અપૂર્વતા । પ્રકરણ પ્રતિપાદિત વસ્તુ સિદ્ધિમાં શ્રુતિપ્રમાણ વિના પ્રત્યક્ષ્યાદિ પ્રમાણોનું અવિષયપણ તેનું નામ અપૂર્વતા છે.

(૪) પ્રકરણપ્રતિપાદ્યસ્ય શ્રુયમાણં તજ્ઞાનાત્તત્પ્રાપ્તિ પ્રયોજનં ફલમ્ । પ્રકરણ પ્રતિપાદિત વસ્તુના જ્ઞાનથી શ્રુતિકથિત વસ્તુપ્રાપ્તિનું પ્રયોજન તેનું નામ ફલ.

(૫) પ્રકરણપ્રતિપાદ્યસ્ય પ્રશંસનં અર્થવાદઃ । પ્રકરણ પ્રતિપાદિત વસ્તુની સ્તુતિશ્વપ્રશંસા તેનું નામ અર્થવાદ.

(૬) પ્રકરણપ્રાંતવાચ્યસ્ય દૃશાન્તેઃ પ્રતિપાદનં ઉપપત્તિઃ । પ્રકરણ પ્રતિપાદિત વસ્તુનું અનેક દૃશાન્તોવડે કરીને જે પ્રતિપાદન તેનું નામ ઉપપત્તિ છે. તે દ્વારા શાસ્ત્રે તાત્પર્ય સમજી લક્ષ્યાથ વડે દર્શ્યને છોડી સ્વસ્વરૂપ-મુક્તાત્મા મનમાં રાખી નિરતિશય આનંદનો અનુભવ કરવો જેથી સમગ્ર વિશ્વ મિથ્યા સમજાતાં સત્ય સ્વરૂપ, અખંડ, સર્વવ્યાપક બ્રહ્મને અનુભવ દઢ થાય ધતિ.

ચતુર્થપદનું વિવરણ.

શ્રીકૃષ્ણઅંત્ર શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહે છે કે તસ્માચ્છાસ્ત્ર પ્રમાણં તે કાર્યકાર્યવ્યવસ્થિતૌ । તેથી કર્તાવ્ય અને અકર્તાવ્યના નિષ્ક્રિયમાં શ્રુતિ, સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રોજ પ્રમાણુ છે. જે શાસ્ત્રપ્રભુ-લિજ સ્વસ્વરૂપ-તત્ત્વજ્ઞાન ને સહજમાં સમજાવે છે. તો પ્રથમ શાસ્ત્ર ઠેકાને કહેવું તે જાણવું જોઈએ. શાસ્ત્રનું લક્ષણ કહે છે કે-
 एकप्रयोजनं प्रति निबद्धार्थजातस्य कात्स्न्येन प्रतिपादकोग्रंथः शास्त्रम् ।
 એક પ્રયોજનને હિદેશીને અર્થનું સંપૂર્ણ પ્રતિપાદન કરનાર ગ્રંથ તે શાસ્ત્ર. અથવા પ્રવૃત્તિર્વા નિવૃત્તિર્વા નિસ્થેન કૃતકેનં વા । પૂંજા યેનોપદિરયેતે તચ્છાસ્ત્રમામિધીયતે ॥ નિત્યવડે પ્રવૃત્તિ અને અનિત્ય વડે નિવૃત્તિરૂપ ઉપદેશ જે વડે પુરૂષને કરવામાં આવે છે તે શાસ્ત્ર. વર્તમાન સમયમાં બુદ્ધિવાદનું પ્રાધાન્ય હોવાથી કેટલા-એક પુરૂષોને એમ કહેતા સાંભળીએ છીએ કે અમારી બુદ્ધિને વેચીને કેવલ શાસ્ત્રને અનુસરવામાં કીક ફાગતું નથી. પરંતુ વિચાર કરે તો તેમને સમજાય કે શાસ્ત્ર, બુદ્ધિ અને અનુભવ

એ ત્રણેની એકતાપૂર્વક જો ચાલવામાં આવે તો જરૂર કાયદો થાય છે. બુદ્ધિને શાસ્ત્રબંધનરૂપ મર્યાદા ન હોય તો તર્કનો પારજ આવતો નથી માટે કંઈ રીતે તર્ક કરવા; તે નક્કી કરવા દોષો અને પ્રમાણોનો નિર્ણય કરવામાં આવે છે. દોષો ચાર છે (૧) આત્માશ્રય (૨) અન્યોન્યાશ્રય (૩) ચક્રિકા (૪) અનવસ્થા. તેમાં (૧) અવ્યવધાનેન સ્વાપેક્ષણમાત્માશ્રયઃ । અંતરાય વિના (બીજાની અપેક્ષા વિના) પોતાના અસ્તિત્વમાં પોતે કારણ એનું નામ આત્માશ્રય દોષ છે. દાખલા તરીકે “કાઈ કહે કે હું મારી ખાંધ ઉપર બેસીને આગ્યો.” પોતાના ખભા ઉપર પોતાથી બેસી શકાયજ નહિ તેથી તે આત્માશ્રય દોષ કહેવાય છે.

(૨) દ્વયોરન્યોન્યાપેક્ષણમન્યોન્યાશ્રયઃ । બેઉને એકબીજાના આશ્રયની અપેક્ષા (જરૂર) તે અન્યોન્યાશ્રય. જમ ઘટને પટના આશ્રયની જરૂર અને પટને ઘટના આશ્રયની જરૂર એટલે ઘટના આધારે પટસિદ્ધ થાય અને પટના આધારે ઘટ સિદ્ધ થાય વસ્તુતઃ તેમ હોય નહિ છતાં કહેવામાં આવે તો તે અન્યોન્યાશ્રય કહેવાય.

(૩) પૂર્વસ્ય પૂર્વાપેક્ષિતમધ્યમાર્પણતોત્તરાપેક્ષિતત્ત્વં ચક્રકમ્ । પહેલાની અપેક્ષા બીજાને, બીજાની અપેક્ષા ત્રીજાને અને ત્રીજાની અપેક્ષા પહેલાને એ રીતે ચક્રપેઠે ફરે તે ચક્રિકાદોષ.

(૪) પૂર્વસ્યોત્તરોત્તરાપેક્ષિતત્ત્વમનવસ્થા । પહેલાંનું કારણ બીજું તેનું કારણ ત્રીજું તેનું કારણ ચોથું એમ કારણોનો અંત ન આવે તે અનવસ્થા દોષ જાણવો. ઠીક દોષોનો સમ્બન્ધ પ્રમાણ સાથે છે. માટે પ્રમાણનું પણ વિવેચન કરવામાં આવે છે. ચિત્ર

શિત વાદીઓ પ્રમાણ સંખ્યા પૃથક્, પૃથક્ માને છે. એકથી નવસુધી તેની ગણના છે. પણ ભદ્ર છ પ્રમાણો માને છે. અને વેદાન્ત પણ તેનો સ્વીકાર કરે છે. માટે અત્રે તો છ પ્રમાણનું જ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ૧-૨-૩-૪.

વેદાન્ત પરિભાષાકાર કહે છે કે—તાનિ પ્રમાણાનિ ચત્ પ્રત્યક્ષાનુમાનોપમાનાગમાર્થોપત્યનુપલબ્ધિભેદાન્ । પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, આગમ (શબ્દ) અર્થોપત્તિ અને અનુપલબ્ધિ એવા ભેદથી તે પ્રમાણો છ છે પ્રથમ પ્રમાણનું લક્ષણ એ ખતાવ્યું છે કે પ્રમા-કરણ પ્રમાણમ્ । પ્રમાનું જે કરણ—સાધન—તે પ્રમાણ કહેવાય છે. ત્યારે વિચાર એ આવશે કે પણ પ્રમા એટલે શું ? જવાબ એ છે કે बोधेद्भाववृत्तिः वृत्तीद्वयोर्बोधाप्रमा । બોધ એટલે ચૈતન્ય, તે ચૈતન્યવડે ઇન્દ્ર-પ્રકાશીત જે વૃત્તિ તેનું નામ પ્રમા છે. અથવા વૃત્તિ વિષે ઇન્દ્ર એટલે પ્રતિબિંબિત જે ચૈતન્યરૂપ બોધ છે તેનું નામ પ્રમા છે. પ્રથમ પ્રત્યક્ષપ્રમાણની ખાખત કહે છે.

(૧) इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं જ્ઞાન પ્રત્યક્ષમ્ ઇન્દ્રિયો અને તેના વિષયના સમ્બન્ધથી ઉત્પન્ન થનારૂ જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાકરણ પ્રત્યક્ષપ્રમાણમ્ । પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનું સાધન એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે અથવા અવાધિત વર્તમાનયોગ્યવિષયચૈતન્યપ્રમાણ પ્રમાણચૈતન્ય પ્રત્યક્ષ પ્રમા । સંસાર દિશામાં અખાધિત તથા વર્તમાન ને પ્રત્યક્ષ ને યોગ્ય એવા જે વિષય; તે વિષયોવચ્છિન્ન ચૈતન્યથી અશ્લિષ્ઠ જે પ્રમાણ ચૈતન્ય છે તેનું નામ પ્રત્યક્ષ પ્રમા છે.

(૨) અનુમાન પ્રમાણ છે. અનુમિતિકરણમનુમાનમ્ । અનુમિતિનું જે કરણ તે અનુમાન. હવે અનુમિતિ એટલે શું તેના વિચાર

કરીએ. નૈયાયિકો કહે છે કે લિંગજ્ઞાનજન્યજ્ઞાનં અનુર્મિત્તમ્ । લિંગના જ્ઞાન વડે જન્ય (ઉત્પન્ન થનાર) જે જ્ઞાન તે અનુભિતિ કહેવાય છે. અને વેદાન્તતો વ્યાપ્તિજ્ઞાનજન્યાનુર્મિત્તમ્ । વ્યાપ્તિ જ્ઞાનત્વથી વ્યાપ્તિજ્ઞાન જન્ય અનુભિતિ કહેવાય છે. અર્થાત્ વ્યાપ્તિ (વ્યાપ્તિનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાશે) જ્ઞાનથી (૧) અનુભિતિ (૨) વ્યાપ્તિ જ્ઞાનનો દર્શક (અભાવ) (૩) અને વ્યાપ્તિ જ્ઞાનના અનુવ્યવસાયનું જ્ઞાન એમ ત્રણ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં અનુભિતિપ્રત્યે વ્યાપ્તિ જ્ઞાનત્વેન વ્યાપ્તિ જ્ઞાન કારણ છે. વ્યાપ્તિ જ્ઞાનમાં વ્યાપ્તિજ્ઞાનત્વ ધર્મ છે. તે વ્યાપ્તિ જ્ઞાનનો અવચ્છેદક (જૂદો પાડનાર) છે. તે અવચ્છેદકાવચ્છિત્ત વ્યાપ્તિ જ્ઞાન અનુભિતિનું કારણ છે. જેમ ધૂમાડાને જોઈને અગ્નિનું જ્ઞાન શક્ય છે. તેમાં ધૂમ એ વ્યાપ્તિજ્ઞાન છે અને તેમાં ધૂમમાં રહેલો જે ધૂમત્વ ધર્મ તે વ્યાપ્તિ જ્ઞાનત્વેન કહેવાય છે તેના વડે અગ્નિના જ્ઞાનનું કારણ છે. એમ સમજવું. હવે વ્યાપ્તિ એટલે શું ? અંશસાધનાશ્રયાશ્રિતસાધ્ય મામાનાધિકરણરૂપા વ્યાપ્તિઃ । અંશ (સર્વ) સાધન આશ્રયે આશ્રિત જે સાધ્ય તેની સાથે સામાનાધિકરણરૂપ ધર્મ એ વ્યાપ્તિ છે અથવા સાધનસાધ્યયોનિયતસામાનાધિકરણ્ય વ્યાપ્તિઃ । સાધન (ધૂમ) અને સાધ્ય (અગ્નિ) એ બેઉનું જે અવ્યભિચરિત સામાનાધિકરણ્ય છે તેનું નામ વ્યાપ્તિ છે. ટુંકામાં વ્યાપ્તિનો અર્થ નિયમ પણ કહી શકાય. સંદિગ્ધસાધ્યવત્ત્વં પક્ષતા । જે સાધ્ય કરવું હોય તે છે કે નથી એવો સંશય જોને વિષે થાય તે સ્થાનને પક્ષ કહે છે. જે સિદ્ધ કરવું હોય તે સાધ્ય કહેવાય. બેઉપક્ષને જે વાત માન્ય હોય તે દટાન્ત કહેવાય.

નૈયાયિકતો પ્રતિજ્ઞા (૧) હેતુ (૨) ઉદાહરણ (૩) ઉપનય (૪) નિગમન એ પાંચ અવયવોના સમુદાયને અનુમાન કહે છે. અને વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત પ્રમાણુ (૧) પ્રતિજ્ઞા (૨) હેતુ (૩) ઉદાહરણ અથવા (૧) ઉદાહરણ (૨) ઉપનય (૩) નિગમન એમ માનવામાં આવે છે.

(૩) નાદશ્યપ્રમાકરણમુપમાનમ્ । સાદશ્ય પ્રમાનું કારણ એ ઉપમાન છે. “ ગાયના જેવું રોઝ ” એ સાદશ્યનું દર્શાવતું છે

(૪) આત્મોક્તવાક્ય શબ્દપ્રમાણમ્ । આત્મ પુરૂષનાં કહેલાં વચનો તે શબ્દ પ્રમાણ છે. યથાર્થ જ્ઞાન બાણનાર આત્મ પુરૂષ કહેવાય છે.

(૫) ઉપપાદયજ્ઞાનેનોપપાદકકલ્પનમર્થાપત્તિઃ । ઉપપાદય સાધ્યના જ્ઞાનથી ઉપપાદકની કલ્પના એ અર્થોપત્તિ છે. જેના ન હોવાથી જેની સિદ્ધિ નથી તે સ્થળે તે ઉપપાદક છે. જમ રાત્રીએ ભોજન કર્યા વિના દિવસે નહિ ખાનાર મનુષ્યમાં સ્થૂલતા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. આમાં રાત્રીભોજન ઉપપાદક છે ને સ્થૂલતા ઉપ-પાદ-સાધ છે. જેના વિના જેનો સંભવ નથી તે તેનો ઉપપાદક છે. તે દ્વારા અર્થોપત્તિ સિદ્ધ થાય છે.

(૬) જ્ઞાનકરણાજન્યામાવાનુભવાસાધારણમનુપલબ્ધિર્વપ્ત્તિઃ પ્રમાણમ્ । જ્ઞાનના કારણથી અજન્ય છતાં અભાવના અનુભવમાં અસાધારણ કારણ તે અનુપલબ્ધિ પ્રમાણ છે. :

અત્રે પ્રમાણોની દિશા માત્ર બતાવી છે વિશેષ બાણવા ઇચ્છનારે વેદાન્તના અન્ય પરિભાષાદિક ગ્રંથો બેવા. ૫-૬-૭.

પ્રાચીન પુરૂષોનો એ સિદ્ધાન્ત છે કે લક્ષણપ્રમાણાભ્યાં વસ્તુસિદ્ધિઃ । લક્ષણ અને પ્રમાણથી વસ્તુની સિદ્ધિ થાય છે. તેજ રીતે ઇશ્વર

સ્વરૂપને સમજાવવામાં લક્ષણ ઉપયોગી છે. જ્ઞાતા પુરૂષોએ લક્ષણનું પણ લક્ષણ કહેલું છે. અસાધારણધર્મો લક્ષણસ્ય લક્ષણમ્ । અસાધારણ (જેના વિના વસ્તુની સિદ્ધિજ ન થાય) ધર્મ એ લક્ષણનું લક્ષણ છે. દાખલા તરીકે આંખ વિના રૂપનું જ્ઞાન થઇ શકે નહિ માટે રૂપ જોવામાં આંખ એ અસાધારણ કારણ છે. લક્ષણના પુનઃ બે ભેદ છે. (૧) તટસ્થ લક્ષણ (૨) સ્વરૂપ લક્ષણ તેમાં.

(૧) કાદાવિકત્વેસતિ વ્યાવર્તકં તટસ્થલક્ષણમ્ । કાદાચિત્ક (કોઇ વખત હોય કોઇ વખત ન હોય તેને કાદાચિત્ક કહે છે) છતાં એક પદાર્થથી જૂદો પાડીને જણાવે તે તટસ્થ લક્ષણ કહેવાય છે. જમ કોઇ માણસ દેવદત્તને ઘર જવા નીકળે તેણે તે બેયું ન હોય પછી તે બીજાને પૂછે કે દેવદત્તનું ઘર કયાં છે ? તેજ વખત દેવદત્તના ઘર ઉપર કાગડો બેઠો હોય તેથી પુરૂષ જવાખ આપે છે કે કાગડાવાળું દેવદત્તનું ઘર. કાગડો કાંઈ નિત્ય દેવદત્તના ઘર ઉપર હોતો નથી કોઇકજ વખત હોય છે પણ જ્યારે હોય છે ત્યારે બીજાના ઘરથી દેવદત્તના ઘરને જૂડ પાડી ખતાવે છે તેનું નામ તટસ્થ લક્ષણ છે તેજ પ્રમાણે સ્થિતિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિને લય ધૃત્યમાં થાય છે માટે જગત્ કારણત્વ એ પરમાત્માનું તટસ્થ લક્ષણ છે.

(૨) સ્વરૂપં સત્ વ્યાવર્તકં સ્વરૂપલક્ષણમ્ । સ્વરૂપમાં રહીને બીજાથી તેને જૂડ પાડે તે સ્વરૂપ લક્ષણ કહેવાય. દાખલા તરીકે પાંચ સાત માણસનું એક ટોળું ચાલ્યું જતું હોય તેમાં એક યજ્ઞદત્ત નામનો માણસ હોય તેને કોઇ શોધતો આવે ને પૂછે કે

યસદત ક્યાં છે ? તેને જાણનારો જવાબ આપે છે કે પેલા ટાંળામાં જે રયામ રંગવાળો તે યસદત-યસદતની રયામતા એ સ્વરૂપ લક્ષણ છે. કારણ કે તેમાં સદા રહે છે જૂહી પાડી શકાતી નથી તેમ ઇશ્વર સચ્ચિદાનંદ છે. એ તેમનું સ્વરૂપ લક્ષણ છે. કારણ સત્, ચિત્, અને આનંદ એ તેમનાથી જૂદાં પડી જ શકતા નથી માટે સ્વરૂપ લક્ષણ કહેવાય છે

જે લક્ષણો ખાંધવામાં આવે તે સદોષ છે કે નિદોષ છે એ જોવાને તે ઉપર ત્રણ દોષ ગણવામાં આવેલ છે એ લક્ષણ ત્રણ દોષ કે એકાદ દોષઋસ્ત હોય તો તે અશુદ્ધ કહેવાય છે અને સર્વ દોષ રહિત હોય તો તે લક્ષણ શુદ્ધ કહેવાય છે માટે તે ત્રણ દોષ પણ જાણવા જોઈએ.

(૧) અતિ વ્યાપ્તિ (૨) અવ્યાપ્તિ (૩) અસંભવ એ ત્રણ પ્રકારના દોષો છે તેનાં સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે.

(૧) લક્ષ્યવૃત્તિત્વમત્યલક્ષ્યશ્ચત્તિવ અતિવ્યાપ્તિઃ । પોતાના લક્ષ્યમાં રહેતાં છતાં અલક્ષ્યમાં પણ જાય એ અતિવ્યાપ્તિ દોષ કહેવાય જેમ શીંગડાંવાળી ગાય, આમાં અતિવ્યાપ્તિ છે એટલે શીંગડાં માત્ર ગાયનેજ હોય છે એમ નહિ પણ બકરાં અને બેંસાને પણ હોય છે. શીંગડાં એ લક્ષણ પોતાના લક્ષ્ય ગાયમાં રહેતાં છતાં અલક્ષ્ય બેંસ, બકરાંદિમાં પણ જાય માટે અતિવ્યાપ્તિ દોષવાળું ગણાય.

(૨) લક્ષ્યૈકદેશવૃત્તિત્વમવ્યાપ્તિઃ । લક્ષ્યના એક દેશમાં રહે તે અવ્યાપ્તિ. જેમ કપિલાગાય, સર્વ ગાયો કપિલા હોય નહિ કોઈ કોઈજ હોય, માટે તે પોતાના લક્ષ્ય ગાયોમાં વ્યાપ્તું નહિ તેથી અવ્યાપ્તિ દોષ દ્રષ્ટિ કહેવાય.

(૩) લક્ષ્યમાત્રાવૃત્તિત્વમસંભવઃ : પોતાના લક્ષ્યમાં ખીલકુલ ન રહે તે અસંભવ દોષ કહેવાય જેમ એક ખરીવાળી ગાય કોઈ પણ ગાયને એક ખરી હોયજ નહિ સર્વની ખરીમાં ફાટ હોય છે માટે એક ખરીવાળું લક્ષણ કોઈપણ ગાયને વિષે સંભવેજ નહિ.

વેદાન્તમાં તાદાત્મ્ય અને સંયોગ સમ્બન્ધનું કથન છે ત્યારે નૈયાયિકો સમવાય સમ્બન્ધ પણ માને છે. સંસારના દરેક પદાર્થોનો સંયોગ સમ્બન્ધ માન્યો છે, અને બ્રહ્મનો સર્વની સાથે તાદાત્મ્ય સમ્બન્ધ માન્યો છે. અને તાદાત્મ્ય સમ્બન્ધને સમજાવતાં કહે છે કે મિત્રત્વે સતિ અમિત્રસત્તાકત્વં તાદાત્મ્યમ । બિન્ન છતાં અભિન્ન સત્તાવાળું દેખાય તે તાદાત્મ્ય. જેમ અગ્નિ અને લોખંડ બેઉ જૂદાં છે છતાં અગ્નિ સાથે લોખંડ રહે તો એ અગ્નિ જેવું થાય છે. એટલે તેમાં પણ ખાળવાની શક્તિ આવે છે તેનું નામ તાદાત્મ્ય સમ્બન્ધ કહેવાય છે. એ વસ્તુનો સંયોગ તે સંયોગ સમ્બન્ધ જેમ બે આંગળીઓનો મેળાપ નિત્યસમ્બન્ધઃ સમવાયઃ જેનો નિત્ય સમ્બન્ધ તે સમવાય. કહેવાય જેમ જાતિ અને વ્યક્તિનો, ગુણગુણીનો સમ્બન્ધ નૈયામિક સમવાય માને છે. સ્વરૂપમાં સમવાય અને તટસ્થ લક્ષણમાં સંયોગ સમ્બન્ધ હોય છે.

સ્વાધ્યવ્યાસોદ્ધર્મ અવિદ્યા । પોતાને આશ્રયે રહેનારને મોહ કહે તે અવિદ્યા. એ અવિદ્યા ચાર પ્રકારની છે. (૧) અનાત્મામાં આત્મયુક્તિ, (૨) અપવિત્રમાં પવિત્રયુક્તિ, (૩) અનિત્યમાં નિત્યયુક્તિ, (૪) દુઃખમાં સુખયુક્તિ.

૭૫૨ જેનું વિવેચન કર્યું તેવા પ્રકારની યુક્તિ થવામા

કારણ અધ્યાસ છે શાસ્ત્રકાર અધ્યાસનું સ્વરૂપ કથન કરે છે કે
સ્મૃતિભિન્નત્વે સતિ પૂર્વદૃષ્ટિભિન્નત્વે સતિ પરત્ર પરાવશ્મસોઽધ્યાસઃ ।
સ્મૃતિથી જૂદાં છતાં, તેમજ પૂર્વે જોયેલું હોય તેનાથી પૃથક્
છતાં એક વસ્તુમાં બીજી વસ્તુનો ભાસ તેનું નામ અધ્યાસ
છે. એ અધ્યાસના ચાર ભેદ છે. (૧) અજ્ઞાના ધ્યાસ, (૨)
કાર્યાધ્યાસ, (૩) અર્થાધ્યાસ, (૪) જ્ઞાના ધ્યાસ.

(૧) અહં ન જ્ઞાનામિ । હું જાણતો નથી આવા પ્રકારની બુદ્ધિ
એ અજ્ઞાનાધ્યાસ કહેવાય છે.

(૨) દેહોઽહમ્ । દેહ તે હું, હું એવો નિશ્ચય તે કાર્યાધ્યાસ
કહેવાય છે.

(૩) પ્રમાણાજન્યજ્ઞાનવિષયત્વેસતિ પૂર્વદૃષ્ટવાનધિકરણં અર્થા-
ધ્યાસઃ । જે પદાર્થ પ્રમાણવડે અજન્ય જ્ઞાનનો વિષય હોય તથા
પૂર્વદૃષ્ટત્વ ધર્મનું અધિકરણ ન હોય, તે પદાર્થ અર્થાધ્યાસ
કહેવાય છે, જેમ છીપમાં રૂપું દેખાય છે. તે અર્થાધ્યાસ છે.
કારણ કે શુક્તિને રૂપારૂપે વિષય કરનાર (જાણનાર) રૂંદરજતં ।
આ રૂપું; એવા પ્રકારનું જે જ્ઞાન તે જ્ઞાન અપ્રમારૂપ હોવાથી
કાંઈ પણ પ્રમાણ જન્ય નથી. તેમજ આપણે જોઈએ. તે પહેલા
તે રૂપું તેમાં (છીપમાં) હતું નહિ. તેથી તે રજત પૂર્વ દૃષ્ટત્વ
ધર્મનું અનધિકરણ પણ છે. માટે ઔરજત અર્થાધ્યાસ છે.

(૪) અતર્સ્મિન્સ્તદ્બુદ્ધિઃ જ્ઞાનાધ્યાસઃ । તે વસ્તુના અધિકરણને
અયોગ્ય એવા અધિકરણમાં તે વસ્તુની બુદ્ધિ છે. તેનું નામ
જ્ઞાનાધ્યાસ છે. જેમ વાસ્તવિક અંતઃકરણાદિ રૂપ અનાત્મના
અધિકરણને અયોગ્ય જે આત્મા તેને વિષે જે આત્મબુદ્ધિ તેનું

નામ જ્ઞાનાધ્યાસ છે. સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન થતાં અવિદ્યાનો નાશ થાય છે. એટલે સર્વ ભેદનો ઉપશમ થતાં વૃત્તિબ્રહ્માકાર થાય છે. ત્યારે સંપૂર્ણ વિશ્વ ઝૂં પરમાત્મ સ્વરૂપ દેખાય છે. ૧૩-૧૪-૧૫

વેદાન્તનો એ સિદ્ધાન્ત છે કે વૃત્તિ બ્રહ્માકાર થાય ત્યારેજ યથાર્થ જ્ઞાન થયું કહેવાય. તો પ્રથમ એ વિચાર કરીએ કે વૃત્તિ કેને કહેવી ? તૈજસમન્તઃકરણમપિ ચશુરાદિદ્વારાનિર્ગત્ય ઘટાદિ વિષયદેશં ગત્વા ઘટાદિ વિષયાકારેણ પરિણમતે સ એવ પરિણામો વૃત્તિઃ । સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ વાસનારૂપ અંતઃકરણ અક્ષુદ્રારા બહાર નીકળી ઘટાદિ વિષય દેશમાં જઈ તે વિષયાકારે પરિણામ પામે છે તે પરિણામને વૃત્તિ કહે છે. એ વૃત્તિ વિષયમાં ચાર પ્રકારના અભાવ છે. (૧) પ્રાગભાવ, (૨) પ્રધ્વંસાભાવ, (૩) અન્યોન્યાભાવ (૪) અત્યંતાભાવ તેના સ્વરૂપ નિચે પ્રમાણે છે.

(૧) પ્રતિયોગિજનકાભાવઃ પ્રાગભાવઃ । ઘટના અભાવનો પ્રતિયોગી (વિરોધી) ઘટ, તેનો જનક-ઉત્પન્ન કર્તા માટી; તે માટીમાં પ્રથમ ઘડાનો જે અભાવ અર્થાત્ ન હોવાપણું તેનું નામ પ્રાગભાવ કહેવાય છે.

(૨) उत्पत्तिमान् अभावः प्रध्वंसाभावः । ઉત્પત્તિવાળાનો જે અભાવ તેનું નામ પ્રધ્વંસાભાવ છે. જેમ ઘડો ઉત્પન્ન થયા પછી લાકડીના પ્રહારથી નાશ થઈ જાય તે પ્રધ્વંસાભાવ કહેવાય.

(૩) इदमिदं नेति प्रतीति विषयाऽन्योऽन्वभावः । આ (ઘડો) તે આ (વસ્તુ) નહિ એવા પ્રકારનું જે જ્ઞાન તેનું નામ અન્યોન્યાભાવ.

(૪) यत्राधिकरण यस्य कालत्रयेऽप्यभावः साऽत्यन्तभावः । જે

આધકરણમાં જોનો ત્રણે કાલમાં ભાવ ન હોય તે અત્યંતાભાવ કહેવાય જેમ પવનમાં રૂપ છેજ નહિ અથવા જ્ઞાન સ્વરૂપ, નિર્વિકાર આત્મામાં જગત છેજ નહિ. આત્મા સર્વથી ન્યારોજ છે. આ વાત અહંતા મમતા મેલનારજ સમજી શકે છે. મુકુંદમાં મળી આત્મ ભાવનાને આગળ રાખી વ્યવહાર કરનાર આનંદને અનુભવે છે. ને તેનેજ સંપૂર્ણ વિશ્વ વિશ્વંભર સ્વરૂપે ભાસે છે. ૐ ૧૬-૧૭-૧૮-૧૯.

પંચમ પંદનું વિવરણ.

આત્મા અખંડ છે. તેના દેશથી, વસ્તુથી કે કાળથી વિભાજ થતા નથી. અર્થાત્ પરિચ્છેદાતીત છે. માટે પ્રથમ દેશ, કાળ અને વસ્તુ પરિચ્છેદનો વિચાર કરીએ.

(૧) અસંતાભાવપ્રતિયોગિત્વં દેશપરિચ્છેદઃ । અત્યંતાભાવનો પ્રતિયોગી-વિરોધી-તે દેશ પરિચ્છેદ દાખલા તરીકે કચ્છ દેશમાં રણ છે અને ગુજરાતમાં રણનો અત્યંતાઅભાવ છે એ અત્યંતાભાવનું પ્રતિયોગી રણ કચ્છ દેશમાં છે ને, ગુજરાત દેશમાં નથી માટે રણદેશ પરિચ્છેદ કહેવાય, અને આત્મા સર્વત્ર વ્યાપક છે. માટે તે દેશ પરિચ્છેદ રહિત છે.

(૨) ધ્વંસપ્રાગભાવપ્રતિયોગિત્વં કાલપરિચ્છેદઃ । ધ્વંસના પ્રાગભાવનો પ્રતિયોગી તે કાલ પરિચ્છેદ. જેમ ભાઇ બીજા કાંતક માસમાં આવે છે ને કાર્તિક માસનો ધ્વંસ-નાશ કરી માર્ગશીર્ષ માસ આવે છે એટલે કાર્તિક માસના ધ્વંસમાં માર્ગશીર્ષનો

પ્રાગભાવ છે તે પ્રાગભાવનો પ્રતિયોગી માર્ગશીર્ષ માસ છે તેમા ભાષ બીજ નથી એટલે ભાષ બીજ કાલ પરિચ્છેદવાળી કહેવાય આત્મા સર્વકાળમાં છે માટે તે ભેદાતો નથી.

(૩) અન્યોન્યામાવપ્રતિયોગિત્વં વસ્તુપરિચ્છેદઃ । અન્યો-અન્ય-પરસ્પર-એક બીજના અભાવના પ્રતિયોગી તે વસ્તુ પરિચ્છેદ કહેવાય જેમ ઘડો એ વસ્ત્ર નથી અને વસ્ત્ર એ ઘડો નથી. ઘટા-ભાવનો પ્રતિયોગી ઘટ છે, અને વસ્ત્રાભાવનો પ્રતિયોગી વસ્ત્ર છે તેથી તે વસ્તુઓ પરિચ્છેદવાળી છે. આત્મા સર્વ વસ્તુઓમાં છે માટે તે વસ્તુ પરિચ્છેદ યુક્ત નથી. નામરૂપ વાળી સંપૂર્ણ સૃષ્ટિમાં અસ્તિ, ભાતિ, ને પ્રિય સ્વરૂપે આત્મા રહેલો છે તે સર્વનો સાક્ષી છે. સાક્ષીનું લક્ષણ સમજાવતાં પ્રાણો કહે છે કે ઉદાસીનત્વે સતિ બોદ્યા સાક્ષી । ઉદાસીન છતાં પાસે રહીને જાણુ-નારો હોય તે સાક્ષી કહેવાય.

દૃષ્ટિગોચર થતી સૃષ્ટિનો સંપૂર્ણ વ્યવહાર ત્રિપુટીથી ચાલે છે, કર્તા, કર્મ અને ક્રિયા; એ ત્રિપુટી છે. નખથી શીખા પર્યંત વ્યાપી રહેલી જે અંતઃકરણની વૃત્તિ તે કર્તા છે, અને તેજ અંતઃકરણની વૃત્તિનું ઇન્દ્રિય દ્વારા બહાર આવવું તે ક્રિયા. અને તેજવૃત્તિ વિષયાકાર થાય એ કર્મ છે. તેવીજ રીતે પ્રમાતા, પ્રમાણ અને પ્રમેય તથા જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય, તેમજ ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેય એ ત્રિપુટીઓ છે. વિરાટ સ્વરૂપમાં ભૂલોક, ભુવલોક, સ્વલોક, મહલોક, જનલોક, તપસ્વલોક, અને સત્યલોક-એ સાત ઉપરના લોક છે. તેમજ અતલ, પિતલ, સુતલ, રસા-તલ, તણાતલ, મહાતલ અને પાતાલ એ સાત લોક નીચેના

છે એ સર્વનો આધાર અને અધિષ્ઠાન પણ પરમાત્માજ છે સર્વ જગત્ પરમાત્માની સત્તાથી દેખાય છે. માટે તે આધાર અને સંપૂર્ણ વિશ્વ તેનામાં સ્થાય પામી જાય છે માટે અધિષ્ઠાન કહેવાય છે. આ સર્વ પ્રભાવ માયાની છાયાનો છે, જે માયાનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાઈ ગયું છે. પરમાત્માની સત્તાથી સંસારની સત્તા પૃથક્ નથી માટે જગત્ પરમાત્મારૂપ છે. ૨-૩-૪.

માયાને અચરિત ઘટના પટીયતી કહે છે, અર્થાત્ ન ઘટીશ. કે ત્યાં પણ ઘટાવે એવું તેનું પાટવ ચતુરાઈ છે, તે માયાથી છૂટીને વાસના ત્યાગ કરવા માટે તત્ત્વબોધની ખાસ જરૂર છે. જેમ જેમ તત્ત્વબોધ દૃઢ થતો જાય છે તેમ વાસના હટતી જાય છે, વાસના છૂટતાં મનનો નાશ થાય છે. વાસના ક્ષય, મનોનાશ, અને તત્ત્વજ્ઞાન દૃઢ થતાં; વ્યાસાદિ મહર્ષિઓ કહે છે કે ત્યારે મનુષ્ય કૃષ્ણ દામ-મોક્ષ-પામે છે, વૃત્તિ પ્રજ્ઞાકાર થતાં સંપૂર્ણ વિશ્વ પણ પ્રજ્ઞા સ્વરૂપે ભાસે છે. ૫-૬.

ભિન્ન ભિન્ન દર્શનકારોએ સૃષ્ટિનાં કારણો પણ જૂદાં જૂદાં માન્યાં છે તેમાં પ્રથમ કારણ કોને કહેવું તેજ વિચારીએ અનન્યધાસિદ્ધ કાર્યનિયત પૂર્વજ્ઞિ કારણમ્ । અનન્યથા સિદ્ધ કાર્યની પહેલાં રહેનાર તે કારણ. જેમ ઘડાનું કારણ માટી છે. તે અનન્યથા સિદ્ધ છે એટલે માટી વિના ખીજી રીતે ઘડો થઈ શકે નહિ. વળી તે કાર્યની પહેલાં નિયમ પૂર્વક હોવું જોઈએ. એ કારણને નૈયાયિકો ત્રણ પ્રકારનાં માને છે.

(૧) ઉપાદાન અથવા સમવાયિ કારણ. (૨) અસમવાયિકારણ. (૩) નિમિત્ત કારણ ચત્તમત્તેત્તં કાર્યમુત્પન્નત તત્ત્વનાયિકારણમ્ । જે કાર્યમાં મૂળીને કારણે ઉત્પન્ન કરે તે સમવાયિ

કારણ છે. દાખલા તરીકે માટી એ ઘડાનું સમવાયિ કારણ છે. એટલે માટીજ ઘડાના રૂપમાં મળીને ઘડારૂપે દેખાય છે તેથી માટી એ ઘડાનું સમવાયિ અથવા ઉપાદાન કારણ છે.

(૨) કાર્યેન કારણેન વા સદૈકસ્મિન્નર્થે સમવેતત્વે મતિ કારણમ સમવાયિ કારણમ્ । કાર્ય અગર કારણની સાથે મળી એક અર્થમાં મળનાર કારણ તે અસમવાયિ કારણ. જેમ કાર્ય એટલે પટ વસ્ત્ર અને કારણ એટલે તંતુ; તંતુઓ વસ્ત્રમાં મળીને અગર તંતુઓ પરસ્પર મળીને જે કાર્ય થાય તેમાં તે અસમવાયિ કારણ કહેવાય.

(૩) તદુભયમિન્ન કારણં નિમિત્તકારણમ્ । એ બેઉથી જુદું નીજું નિમિત્ત કારણ છે. કુંભાર એ ઘડાનું નિમિત્ત કારણ છે, ઠેટલાએક ઉપાદાન અને નિમિત્ત એવાં બે કારણ માને છે અને વેદાન્ત અભિન્ન નિમિત્તોપાદાન કારણ માને છે. ૭-૮-૯.

ઇશ્વરનું સ્વરૂપ સમજવતા સંક્ષેપ શારીરકકારણ કહે છે 'કે—સત્વગુણપ્રધાનકારણમાયાયાં વિક્ષેપલક્ષણાયાં પ્રતિબિम्બિતશ્ચિદ્વાતુ-તદ્ગતામાસાવિવિક્તયા તત્પદવાચ્ય ईश्वरो भवति । સત્વગુણ પ્રધાન માયાની વિક્ષેપ શક્તિમાં ચિદ્ ધાતુનું પ્રતિબિંબ પડે છે તે અને ચેતનમાં રહેલો આભાસ એ તત્પદ વાચ્ય ઇશ્વર કહેવાય છે. અને ચેતન્ય, આભાસ અને અવિષ્ઠા મળીને જીવ કહેવાય છે. એ બેઉથી શુદ્ધ ચેતન્ય ન્યાય છે. તે સત્, ચિત્ અને આનંદરૂપ છે તેની ઠીક ઠીક સમજણ બ્રહ્મવેતાઓજ બતાવે છે. અને જગતને અનિત્ય ગણે છે. પરમાત્મ સ્વરૂપને સમજવા જ્ઞાનની સાત ભૂમિકાઓ છે તેને પણ સાથે સાથે સમજી લઇએ. ૧૦-૧૧.

ક્રુતિ ઠહે છે કે ક્રતુમયોડયં પુરુષઃ । આ પુરુષ ભાવનામય છે, અને અમુક પ્રકરની બાંધાર્ધ ગએલી ભાવના એકાએક ફેરવી શકાતી નથી. તેને માટેજ શાસ્ત્રકારોએ અમુક પ્રકારની યોજનાઓ કરેલી છે. એ ભાવના જેમ જેમ ફરતી જાય તેમ તેમ જીવનો વિકાસ થતો જાય છે. તેનેજ જ્ઞાનની સમભૂમિકાઓ કહેવામાં આવે છે, તે જ્ઞાન ભૂમિકાનું વર્ણન શ્રી યોગવાસિષ્ઠમાં નીચે મુજબ કર્યું છે.

જ્ઞાનભૂમિઃ શુભેચ્છાસ્થા પ્રથમા સમુદાહૃતા ।

વિચારણા દ્વિતીયા તુ તૃતીયા તનુમાનસા ॥

સત્ત્વાપતિશ્ચતુર્થીસ્યાત્તત્તો સંસક્તિ નામિકા ।

પદાર્થાભાવિની ષષ્ઠી સપ્તમી તુર્યગા સ્મૃતા ॥

અર્થઃ—જ્ઞાનની પ્રથમ ભૂમિકા શુભેચ્છા છે. હું કોણ છું? ક્યાંથી આવ્યો છું? શા માટે આવ્યો છું? માફ કરવું શું? આ સંસારમાં શું. જન્મવું, જીવવું, કમાવું અને ખાવું એટલા માટેજ મનુષ્ય જન્મ હશે? અથવા તેનો કોઈ વિશેષ હેતુ પણ હશે? એવા વિચાર થઈ મનુષ્ય જન્મ સાર્થક કરવાની ઇચ્છા થતી એ શુભેચ્છા નામે પ્રથમ ભૂમિકા છે.

(૨) મુવિચારણા—શુભેચ્છાનું બળ વધતાં સત્સાક્ષ અને સતં પુરુષોનો સમાગમ કરવાનું મન થાય છે, સત્સંગમાંથી મનુષ્ય જીવનને સફલ કરવા કર્મ, ઉપાસના જ્ઞાનદ્વારા આગળ વધવાનો ક્રમ સમજાય છે. પછી જેમ વિચાર વધતો જાય છે તેમ તેમ વૃત્તિઓને વિષયમાંથી પાછી વાળી ઇશ્વર તરફ એડવા

લાગે છે. જેથી તરવ અભ્યાસ વૃદ્ધિ પામતો જાય છે અને અનેક પ્રકારની સાધક બાધક યુક્તિઓથી વિચાર કરવા લાગે છે. ત્યારે સુવિચારણા નામની બીજી ભૂમિકામાં પ્રવેશ થાય છે.

(૩) તનુમાનસા—શુભેચ્છા અને સુવિચારણાના અભ્યાસનું બીજા દૃઢ થતાં એક પ્રકારનું મનોબળ દૃઢ થાય છે જેને લાંબને બહારના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને બંધ એ પાંચ વિષયોનું બંધન શિથિલ થવા લાગે છે. તેમજ પ્રથમ મનમાં સ્થૂલ વાસનાનો જે વેગ હતો તે ઘસાઇને તનુ-સૂક્ષ્મ થવા લાગે છે. જેમ જેમ માનસ સૂક્ષ્મ થાય છે તેમ વિચાર કરવાની શક્તિ પણ વૃદ્ધિ પામે છે. એટલે પ્રથમ જે વિચારો સ્થૂલને ભેટીને પાર જઈ શકતા નથી તે પછીથી સ્થૂળ પારના પ્રદેશમાં ઉડવા લાગે છે. એટલે તનુમાનસા નામની ભૂમિકામાં પ્રવેશ થયો છે એમ વિચારવાનને અનુભવ આવે છે.

(૪) સત્વાપત્તિ—શુભેચ્છામાં શ્રવણ, સુવિચારણામાં મનન અને તનુમાનસામાં નિદિધ્યાસન એ ત્રણ હોય છે. શ્રવણાદિકની દૃઢતાં થતાં નિદિધ્યાસનનું બળ જ્યારે વૃદ્ધિ પામે છે ત્યારે તમો ગુણ અને રજોગુણ દબાઈ જતાં સત્ત્વનું બળ વૃદ્ધિ પામવા લાગે છે. તેના થોડો જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થાય છે એટલે પછી સ્પષ્ટતા વિચારો કરતાં પરમાત્માના વિચારો આગળ પડતા આવે છે અને સંસાર સ્વપ્નવત્ સમજાય છે. આવા પ્રકારની સ્થિતિ તે સત્વાપત્તિ કહેવાય છે.

(૫) અસંસકૃતિ—એથી અવસ્થાના પરિપાકથી બાહ્યાભ્યાસ વિષય અને તેના સંસ્કારોના સ્પર્શથી રહિત, અસંગ

૨૫ સમાધિના પરિપાઠ૨૫ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતાં, નિરતિશયાનંદ૨૫
બ્રહ્માત્મભાવનાનો સાક્ષાત્કાર તેથી જ દશા થાય છે તેને
અસંસક્તિ ભૂમિકા કહે છે.

(૬) પદાર્થભાવિની—ઉપરની ભૂમિકાનો કાલે કરી પરિ-
પાઠ થતાં સર્વ પદાર્થોનો અભાવ થવો. દેહયાત્રાની સિદ્ધિ પણ
પ્રારબ્ધ બીજને પ્રેરણા કરી યતન પરાયણ કરે અને તેના
યતનથી થાય, નહિ તો સ્વરૂપમાંજ સ્થિત રહે એ પદાર્થભાવિની
ભૂમિકા કહેવાય છે.

(૭) તુર્યાવસ્થા—એ સ્થિતિમાં કેવળ બ્રહ્માભાવનાજ મુખ્ય
હોય છે. સંસારનું જ્ઞાન બીજના યતનવડે પણ થતું નથી એવી
બ્રહ્મનિષ્ઠ અવસ્થા તે તુર્યભૂમિકા.

ચોથી ભૂમિકામાં રહેલા પુરૂષો ‘વર’ કહેવાય છે. શુકદેવ
અને શ્રીશંકરાચાર્ય વિગેરે પુરૂષો એ ભૂમિકામાં સ્થિત રહી
કાર્ય કરી ગયા છે. પાંચમી અને છઠ્ઠી ભૂમિકામાં રહેનારા વરી-
યાનુ કહેવાય છે. જડભરત, દત્તાત્રય વિગેરે પુરૂષો એમાં સ્થિત
હતા. સાતમી ભૂમિકામાં રહેનારા વરિષ્ઠ કહેવાય છે તેજ રીતે
બ્રહ્મવિદ્ પુરૂષોને બ્રહ્મશ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ એવા વિશેષણો
પણ લગાડવામાં આવે છે. ઉક્ત ભૂમિકામાં સ્થિત થએલા પુરૂ-
ષોને આ સંપૂર્ણ વિશ્વ ઉપરમાત્રા સ્વરૂપે ભાસે છે એજ
વિવર્ત ન્યાય છે. અધિકારી પુરૂષ પોતાના અધિકાર પોષક
સદ્ગુણોનું સેવન કરતો કરતો જમ જમ પોતાની વૃત્તિઓને
પરમાત્મા તરફ વાળતો જાય છે તેમ તેમ તેને આજ સંસાર
કોઈ જૂદાજ સ્વરૂપમાં સમજવા લાગે છે. ૧૨-૧૩-૧૪.

પરમાત્મા એકજ છે એ વાત ઉપનિષદોમાં અનેક પ્રકારેજ સમજાવેલી છે. તેજ રીતે પરમાત્મા સર્વ પ્રકારના ભેદથી રહીત છે એ બાબત અત્રે કહે છે. પરમાત્મા એક હોવાથી તેમાં સ્વગત; સ્વજાતિય કે વિજાતીય ભેદ નથી. (૧) સ્વગત ભેદ એટલે પોતાનો ભેદ-જેમ આપણા એક શરીરમાં હાથ, પગ, મુખ વિગેરે ભેદો છે. આવા ભેદ આકારવાળામાં હોઈ શકે આત્માને કોઈ પ્રકારનો આકાર નથી માટે તેમાં સ્વગત ભેદ નથી. (૨) સ્વજાતિય ભેદ એટલે પોતાની જાતિનો ભેદ જેમ બ્રાહ્મણ એકજ જાતિ છે તેમાં ઔદિચ્ય, નાગર, શ્રીમાળી, શ્રી-ગોડ વિગેરે ભેદો છે. તેવા ભેદ પણ આત્મામાં નથી. (૩) વિજાતિય ભેદ એટલે જેમ મનુષ્ય એકજ જાતિ છે તેમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, એ વિજાતીય ભેદો છે. આત્મામાં તેવા પ્રકારના ભેદ નથી. જેમ આત્મામાં કોઈ પ્રકારનો ભેદ નથી તેમ આત્મા વિષે કોઈ પ્રકારનો વિકાર પણ નથી. અર્થાત્ આત્મા શુદ્ધ છે.

આત્મસત્તાને સમજાવવા માટે સત્તા પણ ત્રણ પ્રકારની માની છે. (૧) પારમાર્થિક સત્તા (૨) વ્યાવહારિક સત્તા (૩) પ્રાતિભાસિક સત્તા. તેમાં-ત્રિકાલાધ્યન્વ સત્યત્વમ્ । ત્રણે કાલમાં જોનો નાશ થઈ શકતો નથી તે સત્ તેનું જીર્ણુ નામ પાર-માર્થિક સત્તા છે.

(૨) આગન્તુકદોષજન્યઃ પ્રાર્તાતિકઃ । કોઈ આવી પડેલા દોષથી ઉત્પન્ન થનારી સત્તા તે પ્રાતિભાસિક સત્તા. છીપમાં રૂપ દેખાય છે તે તથા સ્વપ્નના પદાર્થો પ્રાતિભાસિક છે.

(૩) પ્રાતીતિકભિન્નઃ વ્યાવહારિકઃ । પ્રાતિભાસિક અને પાર-
માર્થિક સત્તાથી ભિન્ન તે વ્યાવહારિક સત્તા.

આત્મામાં જે ઉપાધિ છે તેથી ઉપહિત કહેવાય છે. ઉપાધિ જુદી પાડવી હોય ત્યારે પડી શકે છે. વિશેષજ્ઞવાણું તે વિશિષ્ટ કહેવાય છે. વિશેષ જ્ઞાન પાડી શકાતું નથી. એ રીતે ઉપહિત અને વિશિષ્ટમાં ભેદ છે.

વિશિષ્ટ જીવની સાત અવસ્થાઓ છે તે નીચે મુજબ. (૧) અજ્ઞાન (૨) આવરણ (૩) ભ્રાન્તિ. (૪) પરોક્ષ જ્ઞાન (૫) અપરોક્ષ જ્ઞાન (૬) શોકનાશ (૭) અત્યંત હર્ષ. આ સાતે અવસ્થાઓ જીવની છે આત્માની એકે અવસ્થા નથી. માનવના અંતઃકરણો ભિન્ન ભિન્ન સંસ્કારોથી સંસ્કૃત હોવાથી તેમના અધિકારમાં ન્યૂનાધિકતા રહે છે તે પર હયાન રાખી અધિકારની વૃદ્ધિ કરવા માટે કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એવા ત્રણ કાંડ રાખેલા છે. તેનું સેવન કરવાથી અધિકારની વૃદ્ધિ થઇ તત્ત્વ-જ્ઞાન સમજવાની યોગ્યતા આવે છે.

વેદાન્તીઓ પાંચ પ્રકારના ભેદને સ્વીકારી પછીથી તેને દૂર કરી આત્મતત્ત્વ એક ને અખંડ છે એમ સમજાવે છે. તે ભેદ નીચે મુજબ છે. (૧) જીવ બ્રહ્મનો ભેદ (૨) જીવ જીવનો ભેદ (૩) જીવ જડનો ભેદ. (૪) જડ જડનો ભેદ. (૫) જડ હૃદયનો ભેદ. એ પાંચે પ્રકારના ભેદનું સમાધાન નીચે મુજબ છે.

(૧) જમ ધિય પ્રતિધિયનો ભેદ મિથ્યા છે. તેમ જીવ બ્રહ્મનો ભેદ મિથ્યા છે.

(૨) જેમ અનેક ઘટાઠાશના ભેદ પરસ્પર મિથ્યા છે તેમ જીવનો પરસ્પર ભેદ મિથ્યા છે.

(૩) જેમ સ્વપ્નના જીવોનો અને સ્વપ્નના ઘટાદિક પદાર્થોનો ભેદ મિથ્યા છે તેમ જીવ જડનો ભેદ પણ મિથ્યા છે.

(૪) જેમ રજ્જુમાં કલ્પિત સર્પ દંડાદિકનો અથવા સ્વપ્નના પદાર્થોનો પરસ્પર ભેદ મિથ્યા છે તેમ જડ પદાર્થોનો પરસ્પર ભેદ મિથ્યા છે.

(૫) જેમ રજ્જુ અને કલ્પિત સર્પનો ભેદ તથા સાક્ષી ચેતનનો અને સ્વપ્ન પ્રપંચનો ભેદ મિથ્યા છે. તેમ જડ જગત અને ઇશ્વરનો ભેદ મિથ્યા છે.

ઉપર કહેલ યુક્તિઓથી જ્યારે સર્વ ભેદ મિથ્યા પ્રતીત થવા લાગે છે ત્યારે અભેદાનંદ વિલસી રહે છે. એટલે સ્વરૂપાકારની વધતાં પ્રમાણે અખિલ વિશ્વ ઝૂં પરમાત્મા રૂપ દેખાય છે ૧૫ થી ૨૧.

ષષ્ઠ પદનું વિવરણ.

વેદાન્તનો વિષય કેવલ ભાવના ગમ્ય છે. ભાવના શબ્દની પાર રહે છે. છતાં મનુષ્યની વૃત્તિને ભાવના તરફ વાળવામાં શબ્દોજ ઉપયોગી છે અને તેના પર્યાયોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય છે “શબ્દો જુદા જુદા છતાં જેનો અર્થ એક થાય તે પર્યાય કહેવાય” પ્રથમ દુર્લભા સંશુભ નિર્ગુણના એકત્ર પર્યાય લખ્યા છે પરંતુ અને તો વ્યવસ્થાસર લખ્યા છે. (૧) સંશુભ (૨) સાકાર (૩) સાવયવ (૪) દ્વૈત (૫) અનેક

એ બધા સગુણવાચક છે અને (૧) નિર્ગુણ (૨) નિરાવયવ (૩) નિરાકાર (૪) અદ્વૈત (૫) એક, એ સર્વ નિર્ગુણના પર્યાય છે જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, સમજણ, બોધ, પ્રતીતિ, ઉપલબ્ધ એ સર્વ જ્ઞાનના પર્યાય છે. માયા, અવિદ્યા, અજ્ઞા, અજ્ઞાન એ અજ્ઞાનના પર્યાય છે. ૧-૨,

તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય એટલો તો ગહન છે કે તે એકાએક સમજણમાં ઉતરતો નથી માટે તેને સમજાવવા પ્રાણ પુરુષોએ ઘણા પ્રકાર ગોઠવ્યા છે તેમાં એક ખ્યાતિની ખાખત પણ આવે છે. ખ્યાતિની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે ક્ષણતિર્નામ માનં વ્યવ-હારશ્ચ । ખ્યાતિ એટલે જ્ઞાન અને તે પ્રમાણે થતો વ્યવહાર. જૂદા જૂદા મતવાળા ખ્યાતિનાં સ્વરૂપ પણ ભિન્ન ભિન્ન કહે છે. (૧) શૂન્યવાદી અસત્ ખ્યાતિને માને છે (૨) વિજ્ઞાનવાદી આત્મખ્યાતિ સ્વીકારે છે (૩) નૈયાયિક અન્યથાખ્યાતિ કબુલ કરે છે (૪) પ્રાજ્ઞાકરો અખ્યાતિને અનુસરે છે (૫) રામાનુજીએ સત્ખ્યાતિ માને છે (૬) વેદાન્ત અનિર્વચનીયખ્યાતિને અવલંબે છે તે સર્વ ખ્યાતિઓનું વર્ણન નિમ્ન રીત્યા છે.

(૧) શૂન્યવાદી અસત્ ખ્યાતિનું સ્વરૂપ કહે છે કે યત્ર યદધ્યાસસ્તસ્યૈષ વિપરીતધર્મત્વકલ્પના અસત્ખ્યાતિઃ । જેમાં જેનો અધ્યાસ, તેનાજ વિપરીત ધર્મની કલ્પનાએ અસત્ખ્યાતિ. જેમ દોરડીમાં સર્પ અત્યંત અસત્ છે. એવા અત્યંત અસત્ સર્પની દોરડી દેશમાં પ્રતીતિ થાય છે તેનેજ અસત્ ખ્યાતિ કહે છે.

(૨) વિજ્ઞાનવાદી કહે છે કે અન્યત્રાન્યયર્માધ્યાસઃ આત્મખ્યાતિઃ । ખીજે ઠેકાણે અન્યના ધર્મનો અધ્યાસ એ આત્મખ્યાતિ. વિજ્ઞાન

વાદીઓ એમ માને છે કે છીપ દેશમાં તથા બીજા સ્થળમાં બુદ્ધિની ખહાર ઠયાંધ પશુ-રૂપું નથી. સર્વ પદાર્થ બુદ્ધિરૂપ છે. બુદ્ધિથી ભિન્ન છેજ નહિ. બુદ્ધિજ સર્વ પદાર્થોનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે તે બુદ્ધિ ક્ષણિક વિજ્ઞાન રૂપ છે. ક્ષણ ક્ષણમાં નાશ થનાર અને ઉત્પન્ન થનાર છે. દીપ શીખાવત (દીવાની શીખાની પેઠે) તેનેજ આત્મજ્યાતિ કહે છે.

(૩) ધ્રમસ્થલે દોષવશાદેશાન્તરસ્થં વસ્તુ પર્યયતિ અન્યથાહ્યાતિઃ ।
આન્તિવાળા સ્થળમાં દોષને લઇને દેશાન્તરમાં રહેલી વસ્તુ દેખાય તેનું નામ અન્યથાજ્યાતિ. નૈયાયિક ને વૈશેષિકનો એવો મત છે કે રાફડામાં રહેલા સાચો સર્પ નેત્રના દોષથી સન્નુપ દેખાય છે. વચ્ચે અંતરાય હોય તો પણ દોષબળથી દેખાય છે. એ અન્યથા જ્યાતિ છે. ચિન્તા મણિકાર-આ ખાખતમાં એટલો સુધારો કરે છે કે દોષવાળા નેત્રથી રાફડામાંનો સર્પ દેખાય તો વચ્ચે રહેલા બીજા પદાર્થ પણ દેખાવા બેઠ્યો. પણ તેમ બનતું નથી માટે દોષયુક્ત નેત્રથી રાફડામાંનો સર્પ નહિ કિન્તુ દોરડીમાંજ સર્પનો જ્ઞાનાધ્યાસ થાય છે. તેને અન્યથા જ્યાતિ કહે છે

(૪) યત્ર યદધ્યાસઃ તદ્વિવેકાગ્રહ નિબન્ધનોભ્રમઃ અહ્યાતિઃ ।
જ્યાં જોનો અધ્યાસ થાય ત્યાં તેનો વિવેક ન રહે તેથી જે ભ્રમ થાય તે અજ્યાતિ. જેમ દોરડીમાં સર્પની આન્તિ થાય છે ત્યાં દોરડીથી નેત્રનો પોતાની વૃત્તિ દ્વારા સમ્બન્ધ થાય છે. ત્યારે રજ્જુનું દર્શન (આ) રૂપથી સામાન્ય જ્ઞાન થાય છે. તથા સર્પની સ્મૃતિ થાય છે “આ સર્પ છે” એ વાક્યમાં જે જ્ઞાન

છે. (૧) 'આ' અંશ રજ્જુના સામાન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો છે. (૨) 'સર્વ' એ સર્વની સ્મૃતિ રૂપ જ્ઞાન છે. ઉપર કહેલાં બે જ્ઞાન છે પણ ભય દોષ પ્રમાણતામાં અને તિમિર દોષ પ્રમાણમાં છે તેથી પુરૂષને એ વિવેક રહેતો નથી કે મને બે જ્ઞાન થયાં છે એવું જ્ઞાન યથાર્થ છે પણ એક સામાન્ય અને બીજું સ્મૃતિ રૂપ છે એ વિવેક થતો નથી એટલે જમ થાય છે તેનું નામ અજ્ઞાતિ છે.

(૫) યત્ર યત્પ્રતીતિ તત્મતત્ત્વેતિ સત્ત્વ્યાતિઃ : જે સ્થળમાં જેની પ્રતીતિ તે સત્ત્વ છે એનું નામ સત્ત્વ જ્ઞાતિ છે. રામાનુજાએ એમ માને છે કે સર્વ વસ્તુમાં સર્વના અવયવો છે તેથી છીપમાં સત્ત્વ રૂપે રહેલા રૂપના અવયવો દોષથી દેખાય છે માટે જમ સ્થળમાં સત્ત્વ જ્ઞાતિ છે. પરંતુ આ વાતની સંજતિ બેસતી નથી. કમકે છીપમાં રૂપું સત્ત્વ હોય તો દેદંરજતમ્ આ રૂપું નથી એવો ખાધ થવો ન જોઈએ. પણ છીપનું જ્ઞાન થતાં ખાધ થઈ જાય છે વળી અસત્ત્વ હોય તો દેખાય નહિ ને સત્ત્વ હોય તે ખાધ થાય નહિ માટે ઉભય રૂપતામાં પરસ્પર વિરોધ રહેલો છે તેથી સત્ત્વ જ્ઞાતિ માન્ય કરવા યોગ્ય નથી.

(૬) અનિર્વચનીય જ્ઞાતિ વેદાન્તને માન્ય છે. તેનું સ્વરૂપ સમજતાં પહેલાં ઉપર જે જ્ઞાતિઓ કહેવામાં આવી છે તેની અસંગતિ વિચારી લઈએ, અસત જ્ઞાતિયાં દોષ એ છે કે જે વસ્તુ અસત હોય તે દેખાયજ નહિ. છતાં દેખાય એમ માની એ તો વંધા પુત્રની પ્રતીતિ થવી જોઈએ પણ તે દેખાતો નથી. તેમ સસલાનાં શું પણ દેખાતાં નથી. માટે અસત્ત્વ જ્ઞાતિ દોષ દૂષિત છે.

(૨) ક્ષણિક વિજ્ઞાનજ સર્પોદિ આકારને ધારણ કરતું હોય તો સર્પોદિ એકજ ક્ષણ દેખાવાં જોઈએ, પણ તેમ બનતું નથી તેથી આત્મજ્યાતિ દોષત્રસ્ત છે.

(૩) જોયાનુસારજ જ્ઞાન થાય છે જોય રજજી અને સર્પનું જ્ઞાન એકથન બહુજ વિરુદ્ધ છે માટે અન્યથા જ્યાતિ પણ ઠીક નથી.

(૪) તેમજ સામે પડેલી દોરડીમાં સર્પનું જ્ઞાન ન માને તો પુરૂષ જાય પામીને નાસે છે તે થવું ન જોઈએ. પણ તેમ થાય છે માટે રજજીમાંજ સર્પ દેખાય છે. પૂર્વે જોએલા સર્પ-જ્ઞાનની સ્મૃતિએ વાત ઠીક નથી તેથી અજ્યાતિવાદિનું મત અસંગત છે.

(૫) સર્પ જ્યાતિની અસત્ત્વ પ્રથમ ઠહેવામાં આવેલ છે.

(૬) વેદાન્ત અનીર્વાચનીય જ્યાતિ માને છે આચાર્યશ્રી તેનું સ્વરૂપ કથન કરે છે કે-સ્મૃતિરૂપઃ પરત્રપૂર્વદૃષ્ટાવભાસઃ । સ્મૃતિના જોવું, પૂર્વના દર્શનથી પરને વિષે અવભાસ થાય તે અનિર્વાચનીય જ્યાતિ. તેને વિશેષ ખુલાસો એ છે કે જ્યાં દોરડીમાં સર્પની ભ્રાન્તિ થાય છે ત્યાં અંત કરણની વૃત્તિ નેત્રદ્વારા નીકળી રજજી સાથે સમ્પન્નધવાળી થાય છે પણ અંધકારોદિ દોષ પ્રતિ-અંધક હોવાથી રજજી સમાનાકાર વૃત્તિ થતી નથી તેથી રજજીના આવરણને બાંધ થઈ રજજીનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી તેથી રજજી ચેતનમાં સ્થિત જે અવિદ્યા છે તેમાં ક્ષોભ થાય છે. એટલે અવિદ્યા સર્પોદારે પરિણામ પામે છે તે અવિદ્યાનું કાર્ય સર્પ સર્પ હોય તો દોરડીના જ્ઞાનથી તેને બાંધ થવા ન જોઈએ પણ

ખાધ થાય છે માટે સત્ નથી અને અસત્ હોય તો વંધ્યાપુત્રની પેઠે દેખાવો ન જોઈએ પણ દેખાય છે તેથી અસત્ પણ ન કહેવાય માટે સત્ અસત્થી વિલક્ષણ અનિર્વચનીય છે. તેજ અનિર્વચનીય પ્રયાતિ.

વેદાન્તનો એ સિદ્ધાન્ત છે કે સર્વત્ર પરિપૂર્ણ એક અખંડ આત્મા છે તેમાં સંસાર છે તે કલ્પિત છે. એ કલ્પના હરકોઇ રીતે દૂર થઈ માનવનો મનોભાવ બ્રહ્મસ્વરૂપનું અનુસંધાન પામે તેને માટેજ અનેક પ્રકારની પ્રક્રિયાઓ છે. પ્રક્રિયાઓ દરેક સારીજ છે છતાં જે અધિકારીને જે પ્રક્રિયાની મદદથી આત્મતત્ત્વનું અનુસંધાન થાય તેને માટે તે વધારે ઉત્તમ છે. એમ સમજી તત્ત્વ જિજ્ઞાસુઓએ ખડુ વાદવિવાદ કરવો નહિ. પણ જે રીતે પોતાને સમજણ પડે તે રીતે વૃત્તિને સ્વરૂપના અનુસંધાન પરાયણ કરવી. અધિકારીપર દષ્ટિ રાખી ચાર પ્રકારના વાદ કહેલા છે. (૧) દષ્ટિ સૃષ્ટિવાદ (૨) અવચ્છેદવાદ (૩) આભાસવાદ (૪) પ્રતિબિંબવાદ. તેમાં (૧) દષ્ટિ સૃષ્ટિવાદ વસિષ્ઠ સિદ્ધાન્તાનુસાર છે. તેમાં ખહાર દષ્ટિમાં સૃષ્ટિ દેખાય છે અને આંતરદષ્ટિમાં સૃષ્ટિ દેખાતી નથી. એ દષ્ટિ સૃષ્ટિવાદ છે. (૨) અવચ્છેદવાદની રીતે અંતઃકરણાવચ્છિન્ન ચૈતન્ય એ જીવ છે. અંતઃકરણ અવચ્છેદક (જૂદું પાડનાર) છે. (૩) આભાસવાદમાં આભાસનું અધિક બ્રહ્મ કરવામાં આવે છે. તેથી અંતઃકરણ, આભાસ અને ચૈતન્ય ત્રણે મળીને જીવ કહેવાય છે અને (૪) પ્રતિબિંબવાદમાં અંતઃકરણમાં ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ પડે છે એ પ્રતિબિંબવાદ છે.

અને વાદોનાં નામ માત્ર દર્શાવ્યા છે. વિશેષ જાણવા ઇચ્છનારે વેદાન્તના ગ્રંથો જોવા. જેને શુદ્ધ ચૈતન્ય કહેવામાં આવે છે તે તો એકજ છે. એ ભાવના જ્યારે મનમાં સંપૂર્ણ ભરાય છે ત્યારે સંસાર સર્વથા નિવૃત્ત થાય છે એજ યથાર્થ મોક્ષ છે માટે પરમાત્મ સ્વરૂપનું સતત ચિંતન કરવું અને ભેદભાવને ભૂલવા યત્ન કરવો તેજ ખાખત સ્વરાજ્ય સિદ્ધિ કાર પણુ કહે છે. એ તેનાં વચનો કહીને આ વિષયને પૂર્ણ કરીશું. ૐ

અભિધ્યયા જલધરૈ રપનીયનીતો

નદ્યાદિભાવમુદધિત્વમર્તિ જહૌ સ્વામ્ ।

एवं भवानुपाधिभिः खलु विस्मृतः स्वं

सन्दह्य तत्त्वमसि संस्मर पूर्णभावम् ॥

અર્થ:—વાદળાંઆથી સોસાધને સમુદ્ર જેમ નહી આદિ ભાવને પામતાં સમુદ્ર બુદ્ધિને વિસરી જાય છે એમજ તું ઉપાધિથી તને પોતાને વીસરી ગયો છે પણ તું તે સદુપ બ્રહ્મ છે. પૂર્ણ ભાવને ઠીક કરીને સંભાર.

ૐ તત્સત્.

શુદ્ધિ પત્ર.

પૃષ્ઠ.	પાકિત.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૪	૧૭	અથ	અર્થ
૪	૧૮	તક	તક
૬	૧	વિવત	વિવર્ત
"	"	સવ	સર્વ
"	૧૯	આત્ર	ઓત્ર
૭	૧૨	વિવત	વિવર્ત
૯	૧૦	વિવત	વિવર્ત
૧૦	૧	પદાથ	પદાર્થ
"	૯	અથ	અર્થ
૧૬	૩	ભાસે સઘળું	ભાસે છે સઘળું
"	૧૦	સવ	સર્વ
૧૮	૩	દુઃખથી	દુઃખથી
"	૧૨	વિવત	વિવર્ત
૨૦	૨	આધિકાર	અધિકાર
૨૦	૧૫	અતુવિધિ	અતુવિધ
૨૨	૪	તીવ્રજ	તીવ્ર
"	૯	ઉપનિદેહ	ઉપનિષદો
"	૧૪	કસ્યા	કસ્ય
"	૨૧	નિદેશ	નિદેશ

२३	१५	सप	सपे
२४	१२	दशोभ्यस्त	दशोभ्यस्त
२५	१५	समावेद	सामवेद
२५	८	नाराद	नारद
२६	२०	स्थिति	स्थित
२७	१८	आधिकार	अधिकार
२७	२१	आधिकारी	अधिकारी
२७	२२	आधिकार	अधिकार
२८	३	ठे	ठे
२९	२	प्रभवेत्	प्रभवेत्
२९	११	पृष्	पृष्
२९	१२	ठम	ठम
३०	१८	ब्रह्मनन्द	ब्रह्मानन्द
३०	१९	युष्म	युष्म
३१	९	समुद्रथी	समुद्रथी
४०	१	स्पर्शन	स्पर्शन
४१	३	प्रभाभाद	प्रभाद
४१	१३	संपत्ति	संपत्ति
४१	१५	भक्षः	भोक्षः
४२	२३	मानसीक	मानसी
४३	४	युक्तिभि	युक्तिभि
४६	१	अश्वय	अश्वय
४७	३	दीर्घकाण	दीर्घकाण

૪૮	૧	વાંત	વાંત
૪૯	૫	કાય	કાય
"	૬	સંપૂર્ણ	સંપૂર્ણ
"	૧૯	નિષર્ણ	નિષર્ણ
"	૨૧	નિવર્ત	નિવર્ત
૫૦	૧૨	અથ	અથ
"	૧૫	"	"
૫૩	૯	તુચ	તુચીય
"	૧૫	અથ	અર્થ
૫૫	૬	સર્વત્ર	સર્વત્ર
૫૬	૧૯	સમાન	સમાન
૫૮	૧૪	ત્વ	ત્વ
૬૦	૨૧	કર્મેન્દ્રિય	કર્મેન્દ્રિય
૬૨	૩	કાય	કાય
"	૧૬	શાન્ત	શાન્ત
"	૧૮	શાન્ત	શાન્ત
૬૩	૮	વિષયત્વ	વિષયત્વ

યતિ મુકુન્દાશ્રમજીકૃત પુસ્તકો.

શ્રી કૈવલ્યકુંચી, નવા વર્ષનું ખર્ચે, તત્કાલે

ત્રણ પુસ્તકો ફરી છપાવવાનાં છે. કોઈ વિદ્યારેષી
હવે હોય તો તેમણે નીચેના શિરનામે પત્રવ્યવહાર કરે

દર્પદલન-(મહા કવિશ્રી ક્ષેમેન્દ્ર કૃત સંસ્કૃત કાવ્ય
અનુવાદ) અનુવાદક:-સાહિત્ય વાચસ્પતિ :
દયાશંકર-ખંભાત, મૂલ્ય (૦-૮-૦).

પત્રવ્યવહાર-(સનાતની ને સમાજઓનો)

વેદાન્ત સાર.

સુરતા સ્વયંવર.

સત્યસુધા.

ગૃહસ્થની ગાદી.

વૈધવ્યધર્મદર્શી.

શ્રી સનાતનધર્મની પડતી

શ્રીવેદાન્તપ્રક્રિયા.

નાં કારણો.

ઉપરનાં (દર્પદલન સિવાયનાં) પુસ્તકો હશે
મુદ્રા: ૦-૧-૦ આનાની ટીકીટ મોકલનારને બુકપો:
મોકલવામાં આવશે.

સ્વામી પ્રણવાશ્રમ.

ઠે. ચંદનલક્ષ્મી પાઠશ

ખંભાત.

